

Dácia feliratos emlékei és térképe

Mommsen kiadásában.

(Felolvastatott a magy. tört. társulat 1874. évi július 2-iki választmányi ülésén.)

I.

Hazánk területének magyar kor előtti ősi történetével foglalkozó buváraink előtt mi sem képezhetett néhány év előtt örvendetesebb meglepetést, mint a hír, hogy *Mommsen Tivadár*, a római jog és állam, család és társadalom, művelődés és történelem, érmészet és feliratos emlékek ezen elsőrangú buvárismerője, ismételten is beutazva hazánk Dunán inneni és Dunán tuli, egykor rómaiak által lakott területeit, a letűnt világhatalom itt maradt emlékeiről egy speciál munkát és hozzá való térképeket szándékozik kiadni. Mindenki előre is meg volt győződve, hogy a tervbe vett munka — mint egyáltalán *Mommsen* fejlett geniuszának valamennyi korábbi munkája — valóban *nagyszerű* leend, mely kifogástalan kritikával, megbízható epigraphikai értelmzéssel és bőséges új adatrészletekkel eddigi ez irányú hézagos s ingadozó ismereteinket jelentékeny mérvben kiegészíteni s illetőleg igazolni fogja. Hogy a munka nem azonnal jelent meg, jó jel volt, mert biztosítékát képezte tökélyének, amint tekintve immár annak monumentalis voltát, bizonyos is, hogy ez valóban nem egy két rövid év gyümölcse lehetett. Az adatokat, melyeket *Mommsen* az ötvenes és hatvanas években a hivatás ernyedetlen kitartásával felkutatott és egybegyűjtött, rendszeres munkába foglalva, csak a múlt évben juttatta nyilvánosság elé. Az úgy minőségileg, mint mennyiségileg egyaránt colossalis mű a térképekkel együtt a porosz királyi tudomány-akademia nagy folio kiadásában jelent meg s a »Corpus Inscriptionum Latinarum« czimű nagyszerű kiadványnak két részből álló harmadik kötetét képezi.

Nem szólok itt az összes munkáról, mely a római kornak valamennyi európai és ázsiai feliratos emlékeire kiterjeszkedik; de magáról Pannoniáról sem, melyre nézve *Mommsen* publicatioját kevés előbb dr. Rómer Flóris ismertette az akademiában, hanem szólok egyedül hazánk azon területéről, mely a római világbirodalom egyedüli tartományát képezte a Duna bal partján, — *Dáciáról*.

E nevezetes tartomány története, ámbár a szakszerű buvárlás folytonos tárgyát képezte, minden mivelése daczára eddigelé oly tetemes hiányokat tüntetett fel, melyek távol sem a mellékes részletekre, hanem magára a földologra, magára a *lényegesre* vonatkoztak. Kritikai bírálata is ezért vajmi ellentétesnek mutatkozott. Talán kevés történeti kérdés van, mely többet s többféleképen magyaráztatott volna, mint épen Dácia története. Minél tüzetesebbé vált a hozzászólás, annál bonyolodottabbá lön. Irói generációkon keresztül vajudott, anélkül mégis, hogy akár megállapodott, akár pedig meddővé válhatott volna.

Nyilvánvalónak bizonyult, hogy Dácia történetében a világtörténelem egyik nagyszerű catastrofája rejlik, mert benne egyesül a római nagyság dicsősége és eltörpülésének szégyene.

E jellemzetes körülmény mellett nyilván kérdésessé válhatik magának Mommsennek előttünk fekvő publicatiója is. Felmerül nevezetesen a kérdés, *hogy vajjon annyi vajudás és végeredményökben meddőknek bizonyult annyi kísérlet után a tudomány szempontjából érdemes volt-e a Corpusba ezen Dáciát is felvenni? időszerű volt-e a dák- római emlékeknek kiadása? szóval okadatolt-e s mennyiben okadatolt tudományos szempontból ezen epigraphikai munka megjelenése?*

A kérdésre egész határozottsággal válaszolhatni.

Ha ugyanis az imént említett sajtó szerű irodalmi vajudás okát nyomozzuk, azt találjuk, *hogy az egyedül Dácia multjának történeti kutforrásaiban rejlik*, melyeknek a kérdés szakszerű tárgyalására a kellő adatkészletet, s a szilárd kritikai basist kelle szolgáltatniok. Dácia történetének e forrásai vajmi jellemzetesek, mert gazdag faji változat mellett szokatlan ténszegénységet mutatnak. Az irott elbeszélő történeti munkák alig nyújtanak egy-egy mellékes körülményre kielégítő felvilágosítást. Elsőrangú irott történetforrások: *egykoru feljegyzések épenséggel nincsenek*; mert *Traján emlékiratai*, melyekben saját maga jegyezte fel Julius Caesar commentárai modorában kora és kormánya kihatóbb mozzanatait, tehát a dácziai hadjáratokat is, mind elvesztek. *Priscinianus*-nál csak emléke maradt fen e császári memoiroknak s a dácziai hadjárat első könyveinek egyikéből egyetlen kis töredék, mely mindössze is két dácziai helynevet constatál. Azon *Balbus* és *Celsus*, kik mint a római mérnökkar vezénylő tagjai együtt jártak Dáciában, semmi tudósítást sem hagytak vissza számunkra. *Balbusnak Expositioja ad Celsum*, mely legvalószínűbb 106—117. Kr. u. iratott, csak a tényt constatálja, hogy Dáciában jártak, de sem ez *Expositio*ban, sem a *Libri Coloniarum*ban Dáciáról tüzetesb említés nem tétetik. A Suidás által dicsért *Criton Geticái*; a *Junianus Justinus* által kivonatolt *Cn. Pompeius Trogus Philippicai*; alexandriai *Appianus* római történelmének 23-ik könyve, mely a római-dák harcokat tárgyalta; *Ammianus Marcellinus* munkájának azon része, melyben kétségen kívül *Appianus* használta; valamint az *Aelius Lampridius*nál felemlített *Marius Maximus*, *Fabius Marcellinus*, *Aurelius Verus*, *Statius Valens* s egyéb egykoruaknak a dácziai hódításokra vonatkozó történeti jegyzetei, némi figyelembe alig jöhető töredékek kivételével, mind elpusztultak. Ami pedig rendelkezésünkre fennmaradt, az már mind másod- s harmadrangu, mert *többnyire nem egykoru*. Nicaei *Dio Cassius Coccejanus*, kinek munkáját a dácziai történelem főforrásaul szoktak említeni, valósággal csak néhány, Dáciának rómaiak általi elfoglalására vonatkozó részleteket nyújt s közleményeiben inkább azon epochára szorítkozik, mely Dáciában a rómaiak uralmát megelőzte. *Xiphilinusnak* *Dio Cassius* utolsó husz könyvéről készített kivonata épen nem szaporítja ez irányu ismereteinket. *Dio Cassius* olytatója pedig a görög *Herodian*, valamint az epitomator *Flavius Eutropius*, *Sextus (Festus) Rufus*, *Aurelius Victor*, *Svetonius Tranquillus*, *L. Annius Florus*, az ifjabb *Plinius Secundus* s azon *Scriptores Historiae Augustae Minores*, kiknek egyesített munkái a császártörténelem csaknem két évszázadát foglalják magukban: mint *Flavius Vopiscus*, *Trebellius Pollio*, *Aelius Lampridius*, *Julius Capitolinus*, *Aelius Spartianus*, és *Vulcatius Gallicaeus* mindössze is csak egy-egy sovány száraz vonással járulnak a történeti kép kiszínezéséhez *Procopius Caesariensis* mint VI. századbéli író messze esik az első két század eseményeitől és a goth *Jornandes* szintén VI. századbéli író, ki *Dio Chrysostomus*, *Cassiodor*

és Ablavius után szerkesztette könyvét, az Al-Dunavidék személyes ismerete dacára is oly kritikátlanul járt el, hogy sokban a moesiai Dáciaának történeti dolgait a trajáni Dáciaéival összezavarta, *ugy hogy ilykép az elbeszélő, a krónikaszerű, a pragmatikai történelem elégtelensége kirívó.*

De nem igen jelentékenyebbek ezeknél a földirati munkák sem, az ősi cosmographiák és geographiák, itinerariumok és utabroszok. Nevezetesen: *Ptolomeus Claudius Geographiája*, az *Itinerariumok*, a *Tabula Peutingeriana*, a *veronai codex*, *Polemius Silvius kalendáriumjegyzete*, a *Notitia Dignitatum* és *Hierocles lajstroma*, *ravennai Anonymus Cosmographiája* és *Guido Geographiája* amugy is minden pragmatismust nélkülözve szórványosan csakis némi topo- és chorographiai, illetőleg közigazgatási tájékoztatást nyújtanak. És e kevés is mily ovatosan használandó! mert ámbár tagadhatatlan, hogy a II. század körül élt *Ptolomeus* csillagászati fokkijelöléseivel, a földirati pontoknak hosszúság és szélesség szerinti meghatározásával, a földgömb vetületeinek mértani megszabásával kitűnő lendületet adott a geographiai szaktudománynak: mégis másrészt kétségtelen, hogy a gyarmathelyek felszámolásában valamint egyáltalán, ugy Dáciára nézve különösen is önkényes és rejtélyes az ő eljárása. Amellett bebizonyított dolog, hogy Dáciájának geographiai meghatározása a területet kelleténél jobban kelet felé helyezi, minek következtében zonális fokkijelölése mondhatni minden topographiai pontra nézve incorrect. A *veronai kézirati codex*, mely sz. Jeromos bibliai fordításának egy ősrégi codexében fedeztetett fel, valószínűleg egy a III-ik század végtizedében készült schemából keletkezett ugyan s a Diocletianus korabeli tartományok legrégibb lajstroma, azonban Dáciára nézve oly meddő, hogy neve felemlítésén kívül mást alig nyújt. E mellett a Polemius Silvius-féle analog jegyzettel és Hierocles lajstromával nem is concordál mindenben. — A valószínűleg Theodosius császár idejében a IV. század folytán készült *Itinerarium Antonini* és az *Itinerarium Hierosolymitanum* Pannoniára és Aurelian mősiai Dáciájára igen, de Traján Duna-balparti Dáciájára épen nem jöhetnek tekintetbe. Épen ez az eset a különben becses részleteket tartalmazó *Notitia Dignitatumra* nézve. — A hires *peutingeri katonai térkép*, melynek eredetije régibb méretek és minták nyomán Alexander Severus korában a III. században készült, de csak egy XIII. századbéli copiában maradt fen, minden fürkészség és éleselműség dacára is csupa rejtély az ő rajzaiban és mértföldtávolaiban. — A lihetőleg VII-dik századbéli *ravennai névtelen* pedig noha forrásaiul *Aristarchust*, *Menelacot* és különösen *Sardatiust* említi s a mellett kétségtelenül egy régi *orbis pictus* is használhatott, egészben véve mégis csak Jornandes után látszik indultnak s a régi római Dáciát tagadhatatlanul egy későbbi kor homályos szemüvegén át nézi, míg a még későbbkori *Guido* erről teljesen hallgat.

Ami az érmekeket illeti, ezek rendszerint praegnansabb kifejezést szoktak ugyan adni a történelmi tényeknek, de Dáciára vonatkozólag — amugy is eltekintve tényálladékszerű megszorítottságuktól — azon saját szerű körülményt kell constatalnunk, *hogy rajtok a »Dácia Augusti« e tartománynak tényleges elfoglalása után csak több évvel, nevezetesen csak a Kr. u. 122-ik évvel kezd feltűnni!* Eckhel és Cohen numismatikai gyűmunkái ez iránt teljes meggyőződést adhatnak, ha különben Ackner és Müller nem is mutatták volna meg »Dacien in den antiken Münzen« czimű speciál-munkájukban, hogy érmekek alapján Dácia politikai történetére nézve egészben mily keveset lehet egybeállítani.

Igy tehát a legtöbb s nekünk megközelítthe tő forrás meddősége nyilvánvaló. De hátra vannak még a *monumentalis emlékek*: a római feliratos kövek, milliariumok, siriratok,

sarcophagok, fogadalmi táblák, oltárok, cippusok, katonai bronz-diplomák és viaszos táblák, legionaris téglák és egyéb instrumentumok. Ezekre vonatkozólag mihelyt a sajtó által egy nagy olvasó közönség szeme elé helyeztetek és egy szaktudományos értelmezés által érthetőkké váltak, kiderült, hogy Dácia beltörténetének egyes fő- és számtalan mellékkérdéseire nézve sokkal közlékenyebbek és megbízhatóbbak valamennyi imént említett forrásnál. Mert az amazokban elhallgatott részletek ime ezekben lőnek a tudomány számára megmentve. A nyomozó és gondolkodó szakember a hideg durva kőlapokon oly adatokat fedezett fel, melyeknek után hasztalanul kutatott másutt. Az elhorzsolt, nehézkes betűk sok oly titkot oldottak meg, melyekhez sem a foliansok sem a pergament-codexek kulcsot nem nyújtottak. A feliratos emlékek bizonyultak be valósággal egy letűnt hajdani kor legszólóbb tanuiul: egykorúságuk történeti közvetlenségüknek, nyilvánosságuk pedig hitelességüknek legjobb kezesi. Dácia történetének legélénkebb lenyomatát a porladozó komokkő és márvány-duczokon valamint számos agyagműveken szemlélhetni. Szóval az *epigraphica* lett inentől fogva a tudományos figyelem fő tárgya és a történeti szakbuvárlat főforrása.

Azonban e tagadhatalan ténynyel szemben el kell ismernünk másrészt azt is, *hogy épen ezen monumentális emlékek, melyek a történeti buvárlatnak egy új kincsbányáját nyiták meg s tényleg az elkallódott történeti igazság felderítésére leginkább hivatvák, — a történeti hitelességet nem csekély mérvben megméltelyezték.* Dácia történetének hitelességére nézve épen kétségtelen, hogy az a monumentális emlékek alapján szenvedett megcsorbultást; mert ezekből szívárogtak be a régibb s újabb irodalomba a legellenszólóbb anachronismosok; ezek okozták azon százados vajudást, mely valódi haladássá, sikerré nem tudott érlelődni s melynek a történelmi positivismust a tudományos művelés e klasszikus terrenumáról számították. Szóval ez emlékek ronták meg Dácia történetének szövegét: *miután a feliratok rosszul lőnek olvasva, hibásan értelmezve, helytelenül kiegészítve.* Valódiilag — egyes kevés, jobbra-véseti hibákat kivéve — a történeti fejlődés híu genuinitását magában foglalva, a megbízhatatlan értelmezés által a történeti fejlődés apogryph codexeivé torzítottak. S hozzájárult, hogy az ilykép félreértett emlékek nem is állottak mindenkor az egyéni szemlélés és a tudományos szakszerű vizsgálat közvetlen rendelkezésére: az emlékek *interpoláltak* mentek át könyvből könyvbe s minthogy amugy is egyéb fajú kutforrások ellenőrzése alatt nem állottak, természetes, *hogy az alapos, szigoru, következetes, tehát a megbízható kritika lehetlenné volt téve.*

A dolog ez állása mellett immár magától értetődik, hogy Mommsen publicatiójának minő fontossága van. Akkora fontossága, minővel tudományos téren valóban kevés irodalmi jelenség birhat. Ő e munkájában *κατ' ἐξοχήν* mint *epigraphista* szerepel s legközelebbi czélja az idők viszontagságaival szerencsésen daczolt feliratos emlékek lehetőleg *teljes egybegyűjtése* mellett egy *helyes olvasást, helyes értelmezést* s illetőleg a hol szükséges s lehetséges egy *ítészetileg helyes kiegészítést* foganatosítani. És ez volt ez idő szerint Dácia epigraphikájának főigénye. *Nem mint adalékgyűjtő lép elénk, hanem mint a százszorosan adulterált felirati szöveg kritikai emendantora.* És e nagyszabásu, irányadó s tudományilag kiható vállalatra őt egy hosszú munkás életen át szerzett bámulatos szakeruditiója, rendkívüli értelmi fejlettsége s az ezek által képesített páratlanul jeles kritikája eddigelé valamennyi hasontörekvésüeknél hivatottabbá tevék. Mig az őt megelőzőtt pályatársak a tudományos buvárirodalom e sikamlós porondján, bár becsületes és jóakaróan, de

meddően viaskodtak, addig ő — a lelkes és képzett hazai tudósok által támogatott epigón — eredményre és tekintélyre vezeté szakisméjét.

De lássuk most magát a publicatiot tüzetesebben.

II.

Mommsen mindenek előtt egy *irodalmi és történeti bevezetéssel* előzi meg a feliratos emlékek közlését. Amabban rövid de kimerítő részletezéssel sorolja fel azon férfiakat, kik a Dáciaira vonatkozó feliratos római emlékek iránt időközönként érdeklődtek, azokat lemásolták vagy össze is gyűjtötték. Összesen harmincznyolcz ily munkás szakbarátot mutat be, kiknek irodalmi működését vagy egyébkénti ez irányu tudományos érdeklődését ismerteti. Dácia feliratos római emlékei legelsőbb Mátyás király alatt lettek a gyűjtés, tanulmány és közlés tárgyai. *Ferrari Mihály* és *Rambert Benedek* gyűjteményében mintegy nyolcz dacziai titulus kerül elő, melyek azonban részint hamisak, részint pedig ujultak. *Bonfinnál* és *Apianusnál* szintén találkozhatni néhány dák-római emlékekkel, de mégis ezeknél biztosabb alapot adott az epigraphikának *Mezerzius*, vagyis *Megyerics* János kolosi főesperes, kinek uttöréseinek haladva *Sigler Mihály* († 1585), *Bongarsius* Jakab (1600), *Scaliger* és *Clusius*, Szamosközi István, a híres *Puteanus* (Hendrik van der Putten. † 1646), *Opitz Márton*, *Monavius* Frigyes (1592—1659), *Marsigli* Alaj. Ferd. (1690), *Schochter* (Solter) György († 1723), *Köleseri* (1663—1733), *Ariosti* József (1722), *Huszt* András († 1755), *Weidenfelder* Lőrincz (1693—1755), *Fasching* Ferencz (1725 és 1743), *Caryophilus* (Garofalo) Pascal (1737), *Fridvaldszky* János (1767), *Hohenhausen* Sylvius (1775) *Seivert* János (1736—1785), *Griselini* Ferencz (1780), *Eckhel* József 1737—1798), *Rochel* (1814), *Sestini* Dominik (1815), *Steinbuechel*, *Reinbold* Ignác (1842), *Fodor* András (1844), gr. *Kemény* József, *Thalson* Dénes, *Neigebaur* János Ferd. (1851), *Torma* Károly, *Várady* Ádám, *Ackner* M. J. és *Mueller* Frigyes ez ismeágot több-kevesebb szerencsével, és eredménynyel fejlesztették.

Mommsen ez irodalmi ismertetése rendkívülien tanulságo s. Oly specialirodalom történeti összeállítás ez, melyet eddigelé teljesen nélkülöztünk. Vázlatszerűsége daczára is akkora ismeretkörrel, annyi felfogási eredetiséggel s oly önálló, higgadt kritikával van irva, hogy benne a dák-római epigraphika szakszerű becsének megítélésére mindenkor a legmegbízhatóbb iránytűvel fogunk birni. Bámulatos tájékozottsággal híven mutatja meg melyik iróban mennyi a tudományos szakalaposság és mennyi a dilettantismus, mennyi az eredetiség és mennyi a compilatio. Egyes részletekben ismeretkörének mélysége épen meglepő. Ilyen a többi közt az a részlet, melylyel felderíti, hogy a dák-római epigraphikának tulajdonképeni alapját vető *Megyericsi publicatiók* miként képezik a *Stieröchsel* István-féle hirneves *Stauromachiának* (1519), *Lazius* Farkas († 1565), *Florencezi* *Datius*, *Libelius* János és *Reichersdorff* György publicatióinak egy s ugyanazon eredeti szövegezését, mely Német- és Olaszországban elnyomott eredetiség mellett szélesen elterjedt és a bécsi csász. könyvtári, a leideni és lyoni (lugduni) codexekbe is felvétellett. De így van ez a többi részletekre nézve is, hol ítélete mindenkor a legszélesb irodalmi ismeretre támaszkodik és emellett — meg kell vallanunk — nem ismerünk nevesebb irót, ki akkora jogosult öntudat mellett mások egyéni tehetsége és irodalmi működése becsülésénél mégis igazságosabban és becsületesebben eljárna, mint épen Mommsen. Örül ha elismeréssel lehet fáradozott pályatársai tudományos érdemei iránt, anélkül mégis, hogy ítéleteiben

a kritikai szigort egyéni tekintetek enyhítenék. Midőn merő figyelem minden csekélység iránt, teljesen irányzatosság nélkül marad minden kifogásában. A kemény nyilatkozat, melyet Seivert, Grisellini, Fodor, Kemény vagy Neigebaur felett ejt, valóban nem azok érdemeinek kicsinyes alábbszállítása, valamint a meleg elismerés, melylyel például az alaposan képzett és szelleműs *Torma* Károly felől nyilatkozik, kitől Dácia emlékkaparratúsának mondhatni *kétharmad részét* kapta, nem a személyes lekötelezettség kifolyása.

Egyet azonban magának a tudománynak érdekében lehetetlen nem sajnálnunk. *Mommsen publicatioja ugyanis annyira specifikus, hogy Dáciának római kérdését irodalom-történeti tekintetben csakis kizárólagos alapon akarja megoldani!* Pedig maguk az emlékek a történeti pragmatizmus feltüntetésére nyilván ép oly elégteleneknek bizonyulnak, mint viszont a nem-émlékszerű források amazok nélkül. Sőt még topographiai igazolásoknál is nem egy ízben kényszerül ő a peutingeri térképhez, a ravennai névtelen cosmographiájához, Ptolomeushoz vagy Ulpianushoz folyamodni. Így például semmi emlékszerű közvetlen adata *Certia* (Romlot), *Largiana* (Zudor), *Optatiana* (Magyar-Gorbó), *Brucla*, a *Salinák* stb. római telepekre nézve. *Macedonicat* nem az emlékek, hanem egyedül a ravennai névtelen említi. Csak Ptolomeus értesít Dácia geographiai határolásáról és oly római coloniákról, melyek az emlékeken mélyen elhallgatvák. Ismét nem az emlékekből, hanem Ulpianusból tudhatni meg némely gyarmathelyek municipális jogviszonyait. Csakis Ulpianus *Digestáinak* paragrphusaiból derül ki, hogy a három részre osztott Dácia mindenik része, mint külön közigazgatási provincia szerepelt, ámbár mind a három tartomány csakis egy communitást alkotott, és így tovább. *De éppen azért vajmi kívánatos lett volna, hogyha Mommsen Dácia történetének nem-émlékszerű forrásait és az azokon alapuló újabb irodalmi termékkészletet is kritikai megvitatás alá veendette.* A ki e kérdéssel foglalkozik, annak lehetetlen nem tudnia, hogy éppen ezen ignorált források képezik Dácia történetirodalma számos szarvas hibájának alapját, már akár azért, hogy e források csak másod- vagy harmadkéz után lettek felhasználva, akár pedig, mivel használatukban a különböző szövegkiadásokra nem volt tekintet, akár végre mivel maga a kritikailag megállapított textus tévesen lőn értelmezve s helytelenül alkalmazva. Ha csak egymagát a peutingeri térképet, Ptolomeust és a ravennait vesszük tekintetbe, legott meggyőződhetünk, hogy egyes adataikban annyira egymásba ütköznek, lényeges positiókra nézve annyira ellenmondók s helyütt a nem ellenőrzött részletekben is annyira zavarosak, hogy kritikai meghatározás nélkül éppen nem használhatók. Nehézségük kiegyenlítésére ugyan már egy egész irodalom létesült, mely még egyre szaporodik szellemes, tartalmas kitűnő termékekkel, ám minden igyekezet daczára is a rejtélyes kérdés még mindig oldatlanul fekszik előttünk. Valóságos gordiusi csomó, melyet mégis egyszerűen ketté metszeni sem nem szabad, tudományos szempontból nem is kívánatos s elvégre még nem is szükséges. Mert az ítézetileg megállapított emlékszerű érvekben kétségkívül egy még sok reménynyel kecsegtető mód kínálkozik az oly sok felől megközelíthetlenné bizonyult feladat megfejtésére s minthogy éppen Mommsen az, ki az emlékszerű szöveg leghivatottabb, leggeniálisabb s legszerencsésebb értelmezője, azért bizonyára örök kár volt neki a tárgy ez időszerű oldalától egészen eltekinteni s így az igényeket, a mennyiben azt az általa közölt emlékszerű adatok lehetségésítik, ki nem elégíteni azon modorban, melyben ő azt az epigraphikai irodalomtörténetre nézve oly kitűnően tette.

III.

Ezen irodalomtörténeti bevezetés után áttér *Dácia politico-történeti bevezetésére*, »De provinciae Daciae origine et fine« felirat alatt a római tartomány keletkezéséről, fejlődéséről és elenyészéséről annyiban értekezve, amennyiben az erre vonatkozó adatokat szintén az *emlékszerű források* szolgáltatják. Előadja, hogy a Duna-balparti tartományt Traján császár tagosította be a nagy római összbirodalomba, még pedig annak a dáciaiak felett kivívott második győzelme folytán, mely igazság ellen újabb író nem is vétkezett Tévedés csak a *chronológiában* rejlett, mert Dácia elfoglalásának éve mindedig téves volt Eltekintve ugyanis korábbi anachronismusoktól*) az újabb szakirodalomban azon nézet nyert általános elfogadást, hogy a *Dio Cassius, Eutropius és Sextus (Festus) Rufus által megegyezően felemlített eme nevezetes coemény Kr. u. 106-ban történt*. Ezt még néhány év előtt maga Mommsen is ismételve hirdette**) s reá támaszkodva legújabbban Roessler is állította. Most azonban Mommsen egy felirat alapján, mely Atheneben Dionysos szinkrónben fedeztetett fel, igen szellemdusan mutatja ki Henzen és követői s illetőleg *saját maga* ellen, hogy e második hadjárat helyesebben csakis 107-re tehető; mert a feliratnak e szavai: *P. Aelio Hadriano praetori eosdemque tempore legato Legionis I. Minerviae piae fidelis bello Dacico* hitelesen tanuskodnak arról, hogy a második dáki háboruban Hadrian mint praetor vett részt, következésképpen e háborúnak Hadrian praetorságának éveig kellett tartania, mi nem 106-ra, mint Dirauer is állítja, hanem 107-re esik. E meghatározás által aztán a dáki-római háború tartama is meg van állapítva, melyet Dio Cassius csak hosszadalmasnak és fárasztónak mond. *A háború egészen 3 évig tartott* s ennek Traján szavai Juliánál sem mondanak ellen, mert az itt említett 5 évből kettőt, mint *békeévet* el kell gondolnunk, mely békeidő csakugyan a 103-ik év nyarától a 105-ik év nyaráig az ellenségeskedést beszüntette.

Vajjon azonban még ezen évben rendeztetett-e be az új provincia? Mommsen sem mondhatja meg, miután a Dáciára vonatkozó legrégebb emlék egy Délmagyarországon, Verseczen talált feliratos kő, melyet a Cohors II. Hispanorum emelt Traján császárnak, csak 108-ból való; egy feliratos mértföldjelző pedig, mely Ajtonnál találtatott Erdélyben, csak 109—110-ből való, valamint 110-ből való azon katonai diploma is, melyben említés

*) Ezek egyikére maga Mommsen is reflectál. A mehadiai fürdőfelügyeleti épületbe ugyanis egy római feliratos kő van befalazva, melyet Schwarzott, Caryophilus, Grisellini, Orelli egészen, Lauriani, Neigebaur, Cipariu, Ackner és Müller töredékesen közöltek. Ezen titulust Borghesi azon *Julia nusnak* tulajdonítá, ki mint Domitian vezére részt vett Dio Cassius szerint (LXVII. 10.) a dáciai háboruban s ki Caryophilus szerint is az összes Moesia parancsnoka volt, még mielőtt az Domitian alatt alsóra és felsőre felosztott volna. Mommsen a titulusnak varians lectioit feltüntetve, Borghesi okoskodását teljesen tévesnek s így azon nézetet is, *mintha Dácia még Traján előtt hódítottatott volna meg római tartománynak*, tarthatlannak nyilatkoztatja. — Ha Márki Sándor legközelebb a dáciai háború végét és a római tartományi rendszer behozatalát 105-re teszi, csak Huszthy András »Ő- és Új-Dácia-«jának egy még múlt századi, s azóta régen elavult anachronismusát élesztette fel, mely tekintetbe nem jöhet. (*Századók*. VIII. 331.)

**) V. ö. *Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius* (Hermes. 1868. 48—49. ll.) és *Verzeichniss der römischen Provinzen*. Berlin 1868. (Aus den Abhandlungen der königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 1862.)

tétetik két oly seregszárnyról (alae) és tiz oly segédcsapatról (cohortes), melyek castrumai Dárcziában voltak s D. Terentius Scaurianus parancsnoksága alatt állottak.

Fontosabb és részben egészen új az, amit *Dárczia felosztásáról* mond. Geographiai földdarab politikai beosztására nézve talán még soha sem ment a tudományos történetirodalom terén annyi név- és nézetalakulaton át, mint épen *Dárczia*. E tekintetben az ellentétes vélemények egymást válták fel, utólag mindannyiszor mégis anachronistikusoknak bizonyulva be. Minden újabb felfedezés a tudományos alaposságnak újabb kudarcza volt, aszerint amint az epigraphika újabb s újabb félreértésekre okot szolgáltatott. Eleinte mérően tagadták a tudósok, hogy e római tartomány egyáltalán is fel lett volna osztva több részre s e véleményt váltig támogatni látszottak maguk a forrási alapmunkák is, a menyiben sem Ptolomeus, sem a peutingeri tábla, sem a császár-korszak történészei egy ily felosztást nem említenek. Maguk az érmeek is, Trajántól kezdve Aureliánig, mélyen hallgatnak e körülményről, ami mindenesetre feltűnő, miután alig van nevezetesebb esemény, melyről a császári pénzek iratveretei említést ne tennének. Midőn utóbb több rendbeli feliratos emlék a tényleges felosztást mégis igazolta, a tudósok nagyrészt még akkor is fen tartták tagadó állításukat, a dolgot oda magyarázva, hogy ez emlékszerűleg igazolt felosztás alatt, inkább csak földirati, semmint közigazgatási felosztást kell érteni. De a tagadó nézetnek elvégre is össze kellett roskadnia, amint többi közt oly emlékkövekre is akadtak, melyek az egyik tartomány nevét is tartalmazzák. Az alaposabb írók közt általánossá lett a nézet, hogy *Dárcziának mégis több részre kellett felosztva lennie*. E részekre nézve mindazonáltal újabb és folytonszerű eltérések kerültek felszínre: állították, hogy *Dárczia* két, három, négy, sőt egy elszigetelten álló nézet szerint öt részre volt felosztva. Azok, kik egy kétrészes *Dárcziát* vitattak, a két rész elnevezésére nézve nem tudtak megegyezni. Egy részök Sulzert és Laureanit követve egy *Havason-inneni* (Dácia Cisalpina) és egy *Havason-tuli* (Dácia Transalpina) *Dárcziát* különböztettek. Másik részök a ravennai Névtelenre támaszkodva csakis egy *Dacia primat* és egy *Dacia secundat* engedhettek meg. Azon időtől fogva pedig, hogy egy katonai bronzdiploma, mely Ghika Mihály herczeg bukaresti muzeumába került, a *Dárczia inferior*t s egy márványoszlop-felirat, mely 1829-ben a Duna mentében Turnszeverinnél találtatott s jelenleg Mauro herczeg bukaresti palotájának nagyobb kapujában van elhelyezve, a *Dacia superior*t hirdeti: azóta a kétrészes *Dárczia* véleményezői közt elfogadottá lön a vélemény, hogy *Dárczia* sok egyéb római tartomány módjára *alsóra* és *felsőre* volt felosztva. — Ugyanílykép tértek el egymástól a *háromrészes Dárczia* vitatói. Midőn t. i. a feliratos emlékek többé semmi kétséget sem hagytak fen arra nézve, hogy *Dárcziának* három részre kellett felosztva lennie, zavarba jöttek magokra az elnevezésekre nézve. A három résznek senki sem tudott nevet adni s főleg ez a körülmény okozta, hogy az Aurelián utáni kor elnevezései alkalmaztattak az Aurelián előtti kor *Dárcziájára*. Így írták sokan, hogy a háromrészes tartomány nevei *parti-*, *havasi-* és *Közép-Dárczia* voltak (*Dacia Ripensis*, *Dacia Alpestris*, *Dacia Mediterranea*) s ez elnevezések aránylag még legtovább tarták fen magokat az irodalomban, míg elvégre is ki lön mutatva, hogy *Dárcziának e felosztása az Aurelián előtti korra nézve egyetlen régi írón sem alapszik*. Újabb fordulatot nyert a bonyolodott ügy 1836-ban, midőn az olasz archeologus Borghesi, közzétéve »Lapida Gruteriana« című értekezését a turini királyi akademia emlékiratai között, feliratok nyomán a három részből kettőt meg tudott nevezni, t. i. a *Dácia Apulensist* és a *Dácia Malvensist*. A harmadik rész nevét egy időn át homály borította, míg végre Henzen a római archaeologiai institut titkára Borghesivel együtt egy

Neigebaur által olvasott és közölt kő alapján e nevet is felfedezettnek gondolta. Állították, hogy e harmadik rész neve: *Auraria* volt. Az állítás legott közelfogadásba is ment s oly szakképzett férfiak mint Torma Károly is e szerencsés felfedezést a két utolsó tizedlegfontosabb vivmányának nyilvánította. Utóbb ő maga volt az, ki a Henzen-Borghesi-féle vivmányt, egészben fentartva, egy ujjal szaporította, a mennyiben szerinte a Dacia Apulensisen, Malvensisen és Aurarián kívül még egy *Regio Transvallum* vagy *Transvallem*, azaz egy a *sánczon vagy völgyöntuli kerület* is létezett.

A dolog ez állása mellett nem épen feltűnő, hogy sokan a felosztásra nézve egy kiáltó ellenmondást láttak a tudósok állításaiban, melyet magokra az emlékekre is átvittek, elvetve ezekből vagy azokat, melyek egy kétrészes, vagy pedig azokat, melyek egy háromrészes Dácia mellett bizonyítottak. Azonban nyilvánvaló, hogy az emlékek classikus érveit még sem lehetett oly önkénytesen elvetni! Kik alaposabbak voltak, megmutatták, hogy a háromrészes Dácia műemlékévei távol sem zárják ki a kétrészesnek műemlékéveit s hogy mindkettőt erőszak nélkül meg lehet egyeztetni a történeti igazsággal, *amennyiben t. i. kezdetben a római tartomány valóban csak két s később aztán három részre lett felosztva.*

Ez volt a tudományos vitakozás állapota, midőn Mommsen közrebocsátotta Corpusát. Azon tekintélynél fogva, melylyel az említettük olaszországi tudósok az epigraphika terén rendelkeznek, nem volt valószínű, hogy állításuk akár Mommsen által is módosulást nyerhessen. Annál meglepőbb volt azért tapasztalni, *hogy Mommsen a sokat hányatott kérdést mégis csak újabb stadiumba terelte!* Azon nézetet, hogy Dácia kezdetben csak két részre volt felosztva, ő is elfogadta, miután az ezt tanúsító bizonyítékok sokkal classicusabbak, semhogy elvetni lehetne. *Később* mindazonáltal a tartomány három részre osztatott fel, mit számos kifogástalan emlék tanúsít. *De egész határozottsággal tagadja, hogy a háromrészes Dácia nomenclaturája az volt volna, mit Henzen- Borghesi s velők valamennyi újabbkori vitáltak. Szerinte a Dácia Auraria semmis, mert csak téves olvasáson alapszik.* Ugyanis egy Nagy-Ostrován talált kővön erre vonatkozólag ezen felirat létezik: DAC. APVL. A. V. P. Neugebaur a követ ismertette az utolsó három betűt egy szónak nézte s amellett a végbetűt egészen félreismerve, így olvasta: DAC. APVL. AVR. És ez olvasás alapján aztán Borghesi és Henzen a szöveget restituálhatni gondolták következőleg: DAC(iarum) APVL(ensis) AV(r)(ariae), ami legott a *Dácia Auraria* elnevezésre okot szolgáltatott, holott Mommsen szerint a felirat olvasása ez: DAC. APVL. A. V. P. megfejtése pedig DAC(iae) APVL(ensis) A(genti) V(ices) P(raesidís), *ami természetesen teljesen lerontja a Dacia Auraria anachronismusát.*

E nevezetes tévely kiigazítása után megállapítja a háromrészes Dácia való di, történeti neveit. A *Dácia Apulensis* történeti név, mert számos felirat igazolja; a *Dácia Malvensis* szintén történeti név, mert ámbár csak egy, de minden tekintetben kifogástalan titulus hirdeti, mely a 230-iki évből maradt fen számunkra. Közlik e zt Borghesi és Gruter is. A harmadik rész nevét pedig sajátságosan ugyanazon nagy-osztrói emlékkő tartá fen, mely Neigebaur téves olvasása, Henzen és Borghesi helytelen restituálása mellett, a történeti szarvashiba szülőanyává lőn. E kőemlékek további felirat szövege ugyanis ez:

ITEM

PROC· PROV· POROL· SVB· PRAEF· ANNON· SACRAE·
VRBIS· PRAEP· LEG· VII· GEM· C||| stb.

Neigebaur persze ezt is tévesen olvasva így közölte: PROC· PROV· PRO· VI· stb. Borg-10*

hesi és Henzen pedig PROC· PROV· PAN(noniae) INF(erioris) stb. És így természetesen mind Neigebaur, mind pedig a két olaszoni tudós előtt s általuk közvetve mindenki előtt a Dácia Porolissensis mély titok maradt. Mommsen a dicsőség, hogy Dácia harmadik részének valódi római nevével megismertetett, mert csak most mondhatni igazán, hogy a háromrészes tartomány elnevezése iránt megbízható epigraphikai forrás-alapon kellőképpen tájékoztatva vagyunk. Tudjuk most bizonyosan, hogy a hármas Dácia nevei ezek voltak: *Apulensis*, *Malvensis*, *Porolissensis*. A Provincia *Apulensis* *Apulotól* (vagyis a mai Gyula-Fehérvár) vette nevét, a Provincia *Malvensis* a *colonia Malvesetől*, mely valószínűleg Dácia keleti részébe helyezendő és a Provincia *Porolissensis* *Porolissától*, mely Mojgrád közelében feküdt.

Ami Torma Károly *regio transvallumát* illeti, Mommsen erre a történeti előadás szövegében nem reflectál, hanem csakis a feliratokhoz készített glossák egyikében megjegyzi, hogy előtte a *regio trasvallum* bir ugyan valószínűséggel, de azért még legkevésbé sem tekintheti azt bizonyosnak, miután az egész titulus oly sok újat és eddig hallatlatlant tartalmaz, hogy lehetetlen az interpretatio helyességéről nem kételkednie. E helyett azonban figyelmet egy oly tájnevezésre, melyről eddig semmit sem tudtunk. Ez a *Samus regio*, mely ugyancsak azon feliratos kövön maradt fenn, mely Torma regio transvallumának képezi alapját. E regio alatt a ma is a Szamos által áthatított vidék értendő.

Hogy mennyiben áll Mommsen ez utóbbi két megjegyzése, érvényesen eldönteni most még alig lehet. Ő maga sem kívánta azt bizonyosként elfogadtatni, mi pedig azt hisszük, hogy mindazt, amit Torma Károly a regio transvallumról állított, fentartandó mindaddig, míg a bizonyos ellenkező ki lesz mutatva.*)

Melyik évben változott a kétrészes Dácia háromrészesé? egy oly kérdés, mely a tudósokat mindenkor élénken érdekelte és foglalkoztatta. Borghesi és Henzen leghihetőbbnek mondák, hogy Dáciát a Kr. u. 138—161-ig uralkodott Antoninus Pius osztá fel három részre. E véleményt, mint a legokadatoltabbat Torma Károly is elfogadta, főként ama tény nyomán, hogy az eddig ismert legelső felirat, mely a Három-Dáciáról emlékezik, nem Marcus Aureliusnak, az Antoninus Pius utódának (Kr. u. 161—180), hanem már magának Antoninus Piúsnak korából származik, amint is ezt gr. Borghesi vélekedése szerint az Antoninus Pius korában élt L. Aemilius Carus hasonnevű fiától emelt feliratos kövek egyik kifejezése bizonyítja. Mommsen e felosztást magát teljesen történeti határozottsággal nem képes adatok hiányában eldönteni, de állítja, hogy 129-ben K. u. Dácia még kétrészes volt, miután ezt a már említettük bronz-diploma bizonyítja. Borghesi és Henzen véleményét ingadozósnak mondja, mert ők a 144-ből való titulust hihetőleg tévesen supplementáltak. Szerinte Dáciát háromrészesnek csakis 168-tól kezdve találhatni, miután M. Claudius Fronto a hármas Dáciának legatus Augusti propraetorává lón. És ez évet fogadta el Roessler is, ki Dácia politikai története nyomozásában nevezetes kutatásokat tón. Nagyon sajnálatos, hogy Mommsen e kérdés tárgyalásánál Torma Károlyra nem reflectált, ki amellet, hogy Borghesi-Henzen véleményét elfogadta, még azon nézetét is kifejezé, hogy

*) Magától Torma Károly urtól volt szerencsém értesülni, hogy Mommsennek azóta a *regio transvallumra* nézve minden aggálya megszűnt, miről levélben értesíté kitűnő hazai tudósunkat. Mommsennek glossája tehát a Corpusban a regio transvallum történeti correctségére módosítandó, Torma Károlyt pedig felkérjük, hogy e kérdésre vonatkozó újabb adatnyomozásait tegye közzé. Ő lévén hazánk egyik legeszesebb epigraphistája, ily kapitalis kérdések tisztázását legjobban reá szeretjük bízni.

miután Dácia három részre lett felosztását legtöbb felirat III. Gordianus korából (Kr. u. 238—244.) említi, vajjon nem akként értendő-e a dolog, hogy épen ezen III. Gordianus osztotta fel *újból* az ő s közvetlen előde korában külellenségtől és belviszályoktól egyaránt gyötrött Dáciát?

Ami Dácia *közigazgatási* viszonyait illeti, azok iránt a tudományos vélemény sokáig ingadozott. A körülmény, hogy a régi historikusok úgy a consularis mint a praetorialis császári legatusokat egyformán propraetoroknak vagy praetoroknak nevezték, sok újabbkori író tervedésbe hozott, kiknek figyelmét kikerülte, hogy a consularis czim a II-dik században szoros értelmű, míg a IV-dik században az már a tartományi helytartók bizonyos osztályának tiszti praedicatumává lón, kik soha consulok nem voltak. Ennek folytán voltak, kik az egyes tartományok közigazgatási s egymásközi jogviszonyait meg érdekegyiségeit félreismerve, tarthatatlan tanokat fogalmaztak és hirdettek. Mommsen munkája megjelentekor mégis a tudományos nézet már meglehetősen megállapodott volt, mert nem uralkodott többé tévfogalom aziránt, hogy a tartományoknak administratív igazgatásuk szerinti elnevezetéseik más volt a régi köztársaságban és más Augustus óta. A senatorialis és a praetorialis tartományok közötti különbség és az azok természetéből folyó szervezeti jellegeltérés iránt tiszta fogalom érvenyesíté magát s így Mommsen is egész határozottsággal dönti el a kérdést s állapítja meg a tant Dáciára nézve. Világosan tanítja, *hogy a három részre felosztott Dácia valóban három tartománynak és nem egy tartomány három dioecesisének vétetett*, ami Ulpianusból bizonyos. A három tartomány *egy* *communitást*, de minden tartomány *külön-külön közigazgatási területet* képezett. Mint *communitásnak* mindhárom Dáciának egy közös metropolisa volt, *Sarmizegetusa*, közös conciliuma, közös főpapja, a császári háznak egy közös cultusa. A legfőbb magistratust a *Legatus Augusti Propraetor* képezte és minden egyes tartomány élén saját *Procurator* állott, talán saját *legatus* is, ámbár ennek czime mindig csak *Legatus trium Daciarum*. E procuratorokból ismét külön tiszti személyt képezett a *Procurator Augusti Aurariarum Dacicarum*, ki Ampeleben (Zalatnán) székel.

Áttér ezek után a *katonai szervezetre*, mely Dácia történetében egyik legfontosabb körülmény. A hadi szervezet képezte Rómának uralom-biztosítékát a tartományokban és Dáciára nézve e kérdés annál érdekesebb, amennyiben eddigelé nagyon is lézagosan volt megoldva. Roszul olvasott legionáris téglabélyegek és a hadbeosztás katonai terminológiájának összezavarása sok és nevezetes tévelyekre szolgáltatott alkalmat. Sem a expeditionalis hadsereg, melylyel a tartomány elfoglalása eszközöltetett, sem a helyőrségi hadcsapatok, melyekkel az elfoglalt tartomány féken tartatott, a kellő különböztetésben nem részesültek: mindkettő egymással összezavartatva, oly katonai szervezet képét tárja elénk, minő az egykori valóság hűségének sehogy sem felel meg. Állították iróink, hogy itt állomásozott a *legio XIII. Gemina Martia Victrix*, a *legio V. Macedonica*, a *legio III. Flavia Felix*, a *legio XXXV. Ulpia Victrix*, a *legio I. Minerva Pia Fidelis*, a *legio VI. Hispanica*, a *legio VII. Claudia*, a *legio I. Italica*, a *legio X. Gemina*, a *legio XII. Fulminata*, a *legio XI. Claudia* és a *legio I. és II. Adjutrix*. E legiók szórványosan fordulnak elő az íróknál, egyiknél többre találunk a másikánál, mi a kérdés határozatlanságát leginkább jellegzi. Mommsennél sincs meg a szigoru szabatosság, mert előadása önmagában véve sem nem kimerítő, de sőt nem is épen ellenmondás nélküli. Azt ő is constatálja, hogy a *legio XIII. Gemina* kezdettől fogva itt állomásozott s Hadrián idejében Héviznél táborállomással birt, *de a legio V. Macedonicara nézve tagadja, hogy az a XIII-ikkal*

egyidőben jött volna Dácziaába. Ez szerinte csak Severus alatt történhetett; mert a II-dik században e legio inkább még Alsó-Moesiában állomásozott. Feltűnőnek mondja azonkívül, hogy az V-ik legio agyagemlékei sokkal gyérebbek, mint a XIII-ikéi, ám épen e tekintetben ellenkeznek történeti bevezetésével epigraphikai közleményei. Amott ugyanis azt állítja, hogy az V. legio tégláemlékei *csakis* Potaissan vagyis Tordán fedeztettek fel, hol a pretorium volt; emitt pedig nyíltan hirdeti, hogy hasonló agyagneműek Várfalván, a Liki-völgyben Felvincz mellett és a temesvár-aradi vasutvonal hosszában is találtattak. Persze ezt már csak az Additamenták között említi! Azt a körülményt, hogy a III. század tanui, Dio Cassius és a dácziai tartomány érmei Fülöptől Valeriánig megegyezőleg *mindkét* legiot Dácziaába helyezik, nem szabad félreérteni, mert semmi titulus, semmi argumentum nincs, mely bizonyítaná, hogy a legio V. beköltözése már Severus *előtt* történt volna meg. Sőt még az sem bizonyos, *hogyan vett-e részt a dácziai hadjáratban?* ami pedig eddig közönséges hit volt s Aschbach és Fröhner is elfogadott. A titulusok a Macedonicat Moesiába helyezik és a téglabélyegek hasonlóan bizonyítják, hogy 120—170. e legio nem Dácziaában, hanem Alsó-Moesiában állomásozott. Severus volt az, ki Dácziaát restituaiva s mintegy újból alkotva, ide a Gemina mellé még egy második legiot hozott.

Mommsennek e nyilatkozata egyébiránt annál okadatoltabb, minél bizonytalanabbnak kell itélnünk azon évet, melyre Aschbach és Fröhner ellenvéleményök felállításában támaszkodnak. Egy Borghesinél előkerülő feliratos emlék ez, melynek tanuskodása szerint T. Julius Maximus, az V. legio Macedonica tribunusa *egyik* dácziai hadjárat után hadi tiszteletajándékokban részesült. Ám e felirat, — mint helyesen megjegyzi már Dierauer — egyáltalán nem nyújt biztos érvet, mivel a császár, ki által T. Julius Maximus megjutalmaztatott, nincs megnevezve. A Henzennél előkerülő felirat pedig, mely esetleg jobb felvilágosítást adhatna, ép a döntő helyen roncsolt.

Szóval sem említi Mommsen a történeti előadás szövegében, hogy a legio IIII-Flavia szintén szerepelt volna a dák-római helyőrség között, pedig az Additamenták között elismeri, hogy e legio téglái nagy számban találtattak hazánk területén, nevezetesen a római fürdőhelyeken 1783-ban Zsidovinnél Temesvártól délre Denta és Német-Bogsán között. Hoffinger volt az, ki még a múlt század végtizedében figyelmeztetett a »Neues Ung. Magazin«-ban a LEG· IIII· F·F· feliratu téglákra. Közli ezeket Mommsen is a toldalékban azon megjegyzéssel: *Ex tegulis hissimilibusque Mehadiensibus jure colligimus legionem IV. Moesiae superiori praetendentem castra habuisse etiam trans Danuvium ad Dentam usque Mehadiamque.*

Különben, hogy e legio nemcsak mint helyőrségi, hanem mint expeditionalis is szerepelt Dáczia talaján, kétségtelenné teszi egy feliratos emlék Orellinél, melyet Borghesi közleménye után még pontosabban ad Henzen. Ez emlék szerint L. Aconius Statura, Centurio LEG· XI· C·P·F· LEG· IIII· F·F· LEG· V· MACED· LEG· VII· C·P·F· dona militariá-kat kapott Trajántól a dácziai s az előbbeni császároktól a german és sarmat háborúk miatt. Dierauer vélekedése szerint ő valószínűleg Germaniában (Saturninus ellen) harczolt mint a XI. legio centurioja s részt vett azután a IV. legioban Domitian sarmat harcaiban s az V. és VII-ikben Traján dácziai expeditioiban. Egyébiránt Borghesi véleménye is elfogadható, hogy ő, mint a IV. legio századosa úgy a sarmat, mint a dák harczokban részt vett. E legionak mindkét dácziai expeditioiban való alkalmaztatását még egy Muratorinál levő töredék is világosan bizonyítja.

A *legio VI. Hispanica* Dáciában való tartózkodásának elfogadására egy Szent-Mihályon talált LEG. VI. HIS. bélyegű téglá szolgáltatott alkalmat, melyet Neigebaur és Ackner közöltek. Müller legott figyelmeztetett, hogy a bélyeg e megfejtése hibás s inkább valamely *Hispanorum cohors*-áról értendő, mert egy *VI. Hispanica legio* nem létezett, míg ellenben a *cohors Hispanorum IV.* ott táborállomásozott, hol e téglá találtatott. Mommsen a sz.-mihályi téglát szintén közli az epigraphikai részben, de tulajdonképeni ítélet nélkül, mert egészben csak Müller megjegyzésére figyelmeztet. A bevezető történeti előadásban szóval sem említi e legiot s így mindenesetre függésben marad e kérdés, ámbár nagyon sok a valószínűség, hogy Müller megjegyzése alapos.

Egészen új a tan, ámbár már értékesítve, hogy egy időn át a *legio XIII. Gemina* együtt még a *legio I. Adjutrix* is szerepelt Dácia talaján. A bukaresti Sz.-Saba-muzeumban egy téglá létezik e feltűnő bélyeggel: LEG. XIII. GE. IADI. A római agyagmivesség ez emlékmáradványát Friedländer Justus írta le s maga Mommsen adta ki Gerhardnak »Archäolog. Anzeiger«-ében még 1865-ben. A *I. Adjutrix legio* hadastyánainak Apulon vagyis Gyulafehérvártt talált két téglá-emléke már keltett volt e tekintetben némi sejtelmet, de ugylátszik senki sem bátorkodott ez esetlegességből komoly következtést vonni. Még maga Dierauer is nehézkesnek látszik Fröhner ellenében, ki épen a fent említett T. Julius Maximusnak szentelt feliratban érvet lát e legionak a dák háboruban való részvétele iránt. Mommsen azonban a következtetéstől nem ijed vissza s minthogy az utóbb említett két téglá egyike még Traján idejében készült, kimondja, hogy Traján Dáciában két legiot hagyott volt hátra a XIII. Geminát és a I. Adjutrixot, mely utóbbi néhány év múlva mindazonáltal Felső-Pannoniába tétetett át. A történeti előadás szövegében azonban erről sem tesz Mommsen említést s egészen mellőzi azon írókat, kik a dáciai hadjáratokban még a *legio I. Adjutrixot*, a *XI. Claudiat*, a *X. Geminat* és a *XII. Fulminat* is szerepeltetik. Pedig már magának a tájékoztatásnak kedvéért fel kellett volna említenie, hogy az Orellinél előjövő ama felirat, melyre a *legio II. Adjutrix*nak szereplése iránti tekintetből Borghesi hivatkozik, igen gyanús; hogy a *leg. XI. Claudia* mellett semmi érv nem bizonyít s Fröhnernek gyanítása is alap nélküli; hogy a *leg. X. Geminat* nem szerepeltethetni a dáciai expeditioban a Gruternél előjövő felirat alapján, miután Q. Priferus Paetus mint az ala I. Asturum s nem mint a *leg. X. Gemina* tribunusa diszítettett fel Traján által a dák expeditio után; hogy az az érv, melyet Fröhner a *leg. XII. Fulminata* mellett felhoz, a szárnyas villám, még egyáltalán nem fogadható el biztos érvül s hogy a Henzennél előjövő felirat csak azt bizonyítja, miszerint Q. Raecius Rufus, Vespasianus alatt a 12. *legio primipilusa* volt, a dáciai háboruban pedig egy praetorianus hadcsapat vezére. De hallgat Mommsen teljesen a *legio I. Italica*ról is, melyre nézve pedig Henzennél és Orellinél egy Renier által némileg javított, de Dierauer által kifogástalannak vallott feliratos emlék fordul elő; hallgat a *VII. Claudiaról*, mely mellett ugyancsak Orellinnél és Henzennél Dierauer által azonkép elfogadott emlékbizonyítékok szólanak; hallgat végre a *I. Minerviáról*, melynek a második dáciai háborubani részvételét Henzennél és Fröhnernél néhány felirat kétségtelenné teszi, de mit másrészt a Mommsen által közölt Dionysos-féle emlékkő felirata is elég láttat.

Bezárja történeti vázlatát a tartomány elvesztésének és Dácia pénzeinek rövid fel-
említésével.

Dácia elvesztése Orosius, Rufus, az érmek és emlékek tanuskodása szerint Gallienus császár alatt következett be. Néhány jobban védett vár mindazonáltal ezentul is a ró-

maiaké maradt, főleg a Temes folyó és a Duna között, míg végre *Aurelian* 270—273. seregét és népét innen a Dunán átvivé s Moesiában letelepítette. Moesia egy része inntől fogva *Dacia Ripensisnek* és *Dacia Mediterranea-* vagy *Dardaniának* kezdett nevezetni.

Mommsennek e vázaltszerü előadása mindenestre szabatosabb, mint a historikusoké egyátalán, kik, Thierryt és Roesslert sem véve ki, nevezetesen *Gallienus* korára ugyis kevésbbé vagy épen nem reflectáltak. Még Mommsen sem azon mérvben praecis, mint legujabban például a sokkal közlékenyebb Gooss, ki Mommsen argumentumait még néhány nyal sulyosbitja, a kérdés megoldásakor hangsulyozva, hogy *Gallienus* alatt a trajáni Dácia elvesztése *realis*, *Aurelian* alatt pedig csak *formalis* volt.*) A kérdést lehetlen is nem ekként megítélnünk, ha szemügyre vesszük, hogy a történeti érvek ezt valóban bizonyítják. Orosius, ki ez ügyben legtisztábban beszél, *Gallienus* idejéről írja: *Dacia trans Danubium in perpetuum aufertur* s e szavak értelmét Aurelius Victor szavai is támogatják, ugymint ki szerint Claudius a góthokat legyőzte, *quos diuturnitas nimis validos ac prope incolos fecerat*. Megegyezőleg ezzel azt találjuk, hogy a dáciai tartomány érmei, melyek a 247-ik évvel megkezdődnek s az érvek szorgos kijelölése mellett Philippus, Decius, Volusianus, Gallus, Hostilianus Aemilianus, Valerianus és Gallienus császárokat említik, aerajok tizedik évében vagyis 257-ben rögtön megszakadtak. A legifjabb keltü feliratok *Gallienus* korabeliek, melyek egyike Mehádiában találtatva a 257—260. évek idejére esik. Különben az éremleletek is azt bizonyítják. Mert Torma hosszas megfigyelése szerint az alsóilosvai gyarmathelyen talált érmek nem terjednek Philippuson tul, a Kemény József által Tordán összegyűjtött 542 császárérem pedig a 254-diki évnél lejobb nem mennek. Az Ackner által Hammersdorfon és környékén gyűjtött 124 db. érem legifjabbika egy *Gallienus* s csak esetlegességből került közéjük egy *Aurelianus*. A Seraphin által Kis-Se lyken (Klein-Schenk) a castrum helyén szedett érmekeket csak Alexander Seve rusig menőknek mondja Gooss. A legkésőbbi dátum, melyet a segesvári várhelyen (Burgstadel bei S chässburg) talált éremleletek constatálnak, III. Gordian 237-ből, valamint az Apulum rom jaiban a vasut építése alkalmával 1867-ben talált érmek közül Philippusnál egy sem ifjabb. És ha még hozzá vesszük, hogy a nagyobb éremleletekből a gyulafehérvári Commodussal, a nependorfi Philippussal, a vizaknai (Salzburg) Gordiannal, a bogsáni Trajanus Deciuussal, a mehadiái pedig Alexander Severussal végződnek, feles bizonyítékunk lehet az állítás támogatására, hogy *Gallienus* után Rómával rendes pénzforgalom fen nem forgott.

Az a körülmény, hogy talált téglabélyegegek bizonyítása szerint a leg. XIII. Gemianának és az V. Macedonianak egy időn át közel kellett egymás mellé jutniok Délmagyarországon, a mellett látszik szólni, hogy a tartomány feladása nem oly rögtöni volt s nyilván épen ez az, mit Mommsen is érint. De hogy már a hatvanas évek kezdetén a római csapatok Dáciából Moesiába mentek volt át, onnan is kétségtelen, hogy őket itt találta *Gallienus*-nak Trebellius Pollio által érintett levele, melyben róluk mint a Claudius parancsnoksága alatt álló *milites Daciscani*-król szól.

A rómaiaknak a góthokkal folytatott harcaik, melyeket a régi írók felemliteneke, ez idő szerint már mind a Duna jobb partján látták színhelyöket. Moesiában győzi le a góthokat 267-ben *Gallienus* tábornoka, Naissusnál diadalmaskodik 262-ben Claudius s

*) A hasznavehető derék munka czime: *Studien zur Geographie u. Geschichte d. trajanischen Dacines*. Hermanstadt. 1874.

Pannoniában támadja meg 270-ben Aurelian a gyarmatokat. De Dácia sehol sem említetik meg akár mint csataszínhely, akár mint győzelmi vívmány.

Ha tehát egyes írók úgy nyilatkoznak, hogy Dácia elvesztése Aurelian alatt történt, azt úgy kell értenünk, hogy a *tényleges* elvesztést, mely Gallienus alatt következett be, ezen Aurelianus *formailag, hivatalosan* is elismerte, kivonva a balparti Dáciából még azon maradék hadsapatokat is, melyek a Duna-vonal védelmére némely balparti erődökben hátrahagyattak. Nyilván így kell érteni Flavius Vapiscust és azokat, kik vele egy közös forrásból merítettek: Eutropiust, és Suidast, ki Eutropiust csak átfordítja. Értelmesen mondja ezt különben Sextus Rufus Breviariumában: *Dacia Gallieno Imperatore amissa est et per Aurelianum translatis exinde Romanis* stb. s a mit ez így mond, azt sem Syncellus, sem Malalas, sem Jornandes, sem Paeaniusnak görög fordítása az V. század végéről meg nem hazudtolják.

Nem kevesebb tájékoztatlanságot tapasztalhattunk másrészt iróink részéről Aurelian Uj-, Boldog-Dáciájára vonatkozólag is. Azok, kik az újabb nyomozások eredményeül tudták, hogy a *Dácia ripensis* nem a Duna északi partján keresendő, mégis eléggé feltűnően tájékoztatlanok maradtak aziránt, hogy a mai Szerb- és Bolgárország területén, a régi Moesiában berendezett Dácia tulajdonkép két tartományból állott: a parti és a közbelső Dáciából, mit a források teljes megbízhatósággal hirdetnek. Hisz Rufus kétségtelen módon mondja, hogy Aurelian által két Dácia alapítottatott a Duna jobb partján: Moesiában és Dardaniában, ami is Rufusnak minden kéziratában így kerül elő, ámbár a használatban levő kiadásokban az *ac Dardaniae* szavak csak mint glossa fordul elő. Rufus a két tartományt külön néven ugyan nem jelöli meg, de amit ő és a veronai, meg a Silvius Polemius-féle jegyzet Dáciának mondanak, az a Notitia Dignitatumban és Hieroclesnél egyaránt Dardaniának iratik. Rufussal összhangzik egyébiránt Jornandes is, állítván, hogy a dákokat Aurelianus in Moesia collocavit, *ibique aliquam partem Daciam mediterraneam Daciamque ripensem constituit et Dardaniam iniunxit*, mit persze úgy kell érteni, hogy a Silviusi jegyzet szerkesztése után és a Notitiának szerkesztése előtt a Dacia mediterranea vagyis Dardania két részre osztatott: Dardaniára és Dacia mediterraneára, mely utóbbi tartományt már 386-ban említi a Codex Theodosianus. De sőt geographiai fekvését is kijelölhetjük, mert a *Dacia ripensis* Cebrus (Dschibra) és Utus (Vid), a *Dacia mediterranea* pedig a keleti Margus- és az Utus közt feküdt, áthatíttatva egész hosszukban az Oescus (Irker) által. Azok tehát, kik csak egy egytartományu aureliáni Dáciáról tudtak, kétségtelenül tévedtek, talán az által is félrevezettetve, hogy egy 321-iki irat minden további meghatározás nélkül a *praeses Daciae*-hoz van intézve. Mégis sem ezt, sem a régi írókat nem szabad akként magyarázni, mintha a Duna jobbparti új Dácia csak egy tartományrészből állott volna, hanem hogy e kétrészes Dácia közönségesen *egy név alatt* szerepelt ép úgy mint a trajáni Dácia a Duna balpartján, ámbár valósággal három tartományból állott. Mommsen ennél fogva, ha erre vonatkozólag nem is kimerítő és a forrásokat meg sem érinti, egészben teljes történeti hűséggel vázolja aényt. Csak az évet illetőleg nincs meg nála a szabatoság, mert a trajáni Dácia elvesztését és az aureliáni Dácia megalapítását 270—273. közé teszi, holott ha a régi Dácia átengedése azon béke feltéte volt, melyet Aurelian a góthokkal kötött, az időt 271-re kell tennünk, miután Aurelian a következő év elején már Ázsiába vonult Palmyra királynője Zenobia ellen. Ha valaha, úgy bizonyára ekkor érezte szükségét a Duna-határ háta mögötti biztosításának, de ez csak úgy volt lehetséges, ha úgy egyszer s mindenkorra lemond Dácia visszafoglalásának remé-

nyéről. Ezért a legujabb szakbuvárok is, mint Bernhard és Gooss 271-re teszik az eseményt, bár Zumpft az ő »Annales«-eiben 272-re határozza, mit legujabban Roeszler is elfogadott. Czoernig, Böhm és mások plane 274-re teszik.

Dácia *érmeire* vonatkozólag állítja, hogy a római pénz itt ugy az elfoglalás előtti, mint az elvesztés utáni időkben egyaránt forgalomban volt. Római denárok a szabad köztársaság korából, apoloniai és dyrachyumi drachmák főleg Délmagyarországon és Erdély nyugoti részein találtattak. Tüzetesebben is megérinti az egyes nevezetes lelhelyeket s e vázlata általán oly kitűnő, ha nem is kimerítő, hogy csak élvezettel és haszonnal tanulmányozhatni

Ezzel be van fejezve a történeti bevezetés. Mint a mondottakból kitűnik, *vázlat* ez inkább, semmint kimerítő és oknyomozó előadás. Távol sem azon mérvben teljes, a melyben az történettudományi szemponból kívánatos. Önmagán viseli bélyegét annak, hogy írója nem mint *historikus*, hanem mint *epigraphista* szerepel. Történeti közleményei epigraphikai érvekből folynak; és a pragmatikai forráskészlet csak ott szolgáltat kezébe néhány összekötő kapcsot, a hol a monumentalis emlékek cserben hagyták a történetirót. Innen van, hogy a dák-római kettős hadjáratnak számos érdekes és fontos esélyei, a polgári berendezkedés sokszerű mozzanatai és a tudományos irodalomban kifejlett több rendbeli vitakérdés teljesen kiesnek reflexioja alól. Mi több, ezen történeti vázlatban még azon adatok sincsenek értékesítve, *melyeket maga az epigraphikai rész tartalmaz*, mi azt mutatja, hogy Mommsennek célja nem más volt, *mint egy általános áttekintést nyújtani annak*, ki feliratait használja. Mommsen önmagát nem meríté ki s helylyel csak egyes anachronismusok kijavítására szoritkozik, mellőzve másrészt mindama vitakérdést, melyeket az epigraphika segélyével meg nem oldhatott. És így még Mommsen kiadása után is fenmarad az ohaj, Dáciának egy oly politikai és társadalmi története után, melynek összeállítására a classikai történetirodalom és az epigraphikai forráskészlet egyesítettnek, az általok nyújtott adatok pedig kölcsönös ellenőrzés mellett, egy pragmatikai mű létesítésére értékesítettnek. Mommsen keretet és anyagot nyújtott: ennek berendezése amabba még művészi, írói talentumot szükségel.

IV.

A történeti bevezetés után következik a munka főrésze: a *feliratos emlékek* közlése, Összesen 842 emléket, a téglákkal és egyéb instrumentumokkal 854-et sorol fel Dáciára. Ezekhez járul az additamentákban még mintegy 40 emlék, úgy hogy az általa közölt feliratos emlékek számát közel 900-ra tehetni, oly tömeg, mely a dáciai corpust a római feliratos emlékek gyűjteményében ugyancsak tekintélyessé teszi. Az emlékek e tömegét Mommsen akként közli, hogy a lelhelyek szerint csoportosítja. A lelhelyek s illetőleg a fejezethelyek, melyek alatt az emlékek felsoroltatnak, a következők: I. *Alsó-Ilosva* (36 emlék); II. *Alsó-Kosály* (11 emlék); III. *Szamos-Ujvár* (4 emlék); IV. *Porolissum-Mojgrad*. Acc. Tihó (3 eml.); V. *Certia-Bomlot* (1 eml.); és *Magyar-Egregy* (2 eml.); VI. *Vármező* (1 eml.); és *Sebes-Várallya* (1 eml. Largiana-Zudor és Kis-Sebes csak mint téglalelhelyek hozatnak fel); VII. *Optatiana* = Magyar-Gorbó (3 eml.); *Gyalu* (6. eml.) és *Macedonia?* = Szucság (1 eml.); VIII. *Napoca* = Kolozsvár (22 eml. melyekből egy a Nádos partján, másika Dezméren, harmadika pedig Felekhegyen, mindhárom Kolozsvár közelében találtattak.); IX. *Potaisa* s. *Patavissa* = Torda (57 emlék, melyekből mintegy 6 b. Jósika birtokáról Ara-

nyos-Lóráról Bécsbe s Kolozsvárra került. Mommsen szerint azonban ezek is valószínűleg Tordán találtattak s ezért is sorolja azokat ott elő.); X. *Salinae*=Felvincz, hol téglák találtattak (8 emlék, melyekből *Székelly-Földvára* 2, *Maros-Ujvárra* 1, *Várfalvára* 5 esik); XI. *Brucla* Nagy-Enyed közelében (4 eml., melyekből 2 Felgyógyon találtatott ugyan csak Nagy-Enyed közelében.); XII. *Mikháza* (1 eml.); XIII. *Enlaka* (3 eml., melyekből Szent-Mihályra 2 jut.); XIV. *Homoród Szent-Márton* (1 eml.); XV. *Galt* (3 eml.); *Héviz* (2 eml.); *Hideghát* (2 eml.); és *Reps* (1 eml.); XVI. *Agnethlen* (1 eml.); XVII. *Mediasch* és *Schelken* a környékkel t. i. BIRTHELM vagy Beretháalom (1 eml.); Darlócz (1 eml.); Grosspropstdorf (1 eml.); Karácsonyfalva (1 eml.); Mikeszász vagy Feigendorf (1 eml.); Sorostély=Schorsten (1 eml.); Klein-Schelken (2 eml.); XVIII. *Dornstadt* (1 eml.); *Gross-Pold* (1 eml.); *Rütsch* (1 eml.); és *Rehó* (1 eml.); XIX. *Apulum*=Gyulafehérvár (288 eml., melyekből Maros-Portusra 12, Brettára 1, Szász-Sebesre 4, Kisfaludra 4, Maros-Váradra 1, Sardara 4, Alvinczre 2, Boros-Botsárdra 1, Kisfali villára 1, Magyar-Peterdre 1, Borberekre 1, és Magyar-Igenre 1 emlék); XX. *Alburnus major vicus Pirustarum*=Verespatak (18 emlék, ezekből esik Abrudbányára 3 eml.); XXI. *Ampelum*=Zalatna (60 eml.); XXII. *Veczel* (55 eml., melyekből Dévára 17, Kéméndre 4, Branyicskára 3, Maros-Németire 14, Herepere 2, és a Cetatjére 2 jut); XXIII. *Germisara* Csikmó mellett *Feredő-Gyógyal* (10 eml., ezekből esik Algyógyra 4, Szászvárosra 5); XXIV. *Aquae*=Kis-Kalán (12 eml., melyekből Cserna-Kereszturra 1, Pusztá-Kalánra 1, Vajda-Hunyadra 3, Al-Pestesre 1, Fel-Pestesre 3, Nándor-Valyara 1 jön); XXV. *Muntschu-Gredistye* (2 eml.); XXVI. *Ulpia Trajana Augusta Dacia Sarmisegetusa*=Várhely, Gredistye (130 eml. Ezekből esik Oláh-Brettyére 3, Malomvizre vagyis Rudimorara 5, Totesdre 2, Pestényre 5, Poklisara 2, Nagy-Osztróra 11, Haczakra 1, Zámra 8, Farkadinra 7, Sz.-Péterfalvára 2, Boldogfalvára 5, Kornesdre 4, Nalatzira 5, Osztrovára 1, Klopotivára 2, Demsusre 13, Zeykfalvára 1, Tustyara 1); XXVII. *Pons Augusti* ad Margam (1 eml.); XXVIII. *Tibisunu* Karansebes mellett (7 eml. Ezekből esik 1 a Temes-Bisztra torkolatára); XXIX. *Duna-Temes-Csernaköz* (4 eml. Ezekből esik 1 Dentára, 1 Fényre, 1 a Szászka melletti Besedin-hegyre, 1 Temesvárra); XXXI. *Slatina* (1 eml.); XXXII. *Ad Mediam*=Mehadia (22 eml. melyekből 1 Karansebesre, 2 a Mehadia és Plugova közti térségre esik); XXXIII. *Drobeta?*=Cernetz (7 eml. melyekből 3 Turn-Szeverinre, 1 Topolniczára, 1 Zagaiara jut); XXXIV. *Desa*=Arcer (1 eml.); XXXV. *Rečka* Karakal közelében (10 eml.); XXXVI. *Daciae incertae* (33 eml., melyek jelenleg Bukaresten, Vaalon, Filesden, Magyar-Peterden, Czegén, Nagy-Szebenben és Frecken léteznek. Közli azután Dácia ismert *egyetlenegy miliariumát*, mely Ajtón faluban közel Tordához találtatott s végül az instrumentákat t. i. a téglákat, mécseseket, ércz tárgyakat.

Az *Additamentákban* melyek a III. kötet II-ik részében találhatók fel, némi irodalmi pótlékot ad s kiegészíti a feliratos emlékeket. Az általa itt közlöttekéből esik Alsó-Kosályra 1, Szamos-Ujvárra 1, Székre 1, Porolissara 1, Certiara 1, Deritere Bánffy-Hunyad mellett 2, Bruclara 1, Mikházára 1, Napocara 4, Pusztá-Szt-Miklósra 1, Potaisara 1, Várfalvára 2, Enlakára 1, Schässburgra 1, Marosportusra 4, a Spring és Drassau közti térre 1, Alvinczre 1, Germisarara 1, Ampelumra 1, Veczelre 1, Sarmisegetusara 3, Német-Csanádra 1, \ erseczre 2, Pozsenenre 1, Orsovára 3, Drobeta 2, Rečkara 1 emlék. Pótolja ezután az instrumentákat is.

Mind e közleményekre nézve el kell ismerni, hogy azok a szakeruditio bámulatos tanubizonyságai. Az olvasásban és interpretációban Mommsen felülmulhatatlan mester,

ámbar a gyűjteményben elég felirat van, melyet ő maga sem volt képes megfejteni. Az emlékeket saját olvasása szerint közli, de regisztrálja egymás mellett a lectio variansokat is, mi által az eredeti szövegnek többszörös megrontását leghivebben feltünteti. Az olvasásban a jota pontjáig szórszálhasogató s ez az ő epigraphikájának főerősége. Biztos szemmel ismeri fel az interpolált emlékeket, mert teljesen kifejlett szakérzéssel választja el a hamisítottakat az eredetiektől. Olvasása ott hol maga szemléltet, oly biztos, hogy benne teljesen megnyugodhatni. Szemét a római élet minden nyilvánulására kiterjedő bőséges elméleti ismeretkör támogatja s ez okozza, hogy oly biztosan képes felismerni *véseti* eredeti hibákat is s hogy kikerüli mindazon zavarokat, melyekbe a monumentalis kő-palimpsestek olvasásánál oly sokan az epigraphisták közül belebonyolultak. Olvasását interpretatív képessége ellenőrzi, mi nélkül helyes epigraphika nem is képzelhető. Szerencsés emlékezőtehetsége minden nehézségnél segítségére van, mert megviselt feliratoknál sokszor csakis az analogok által boldogulhatni. Különb, hol biztosan olvasni nem tud, vagy az olvasottat megfejteni nem képes, azt beismeri s ezzel elejét veszi azon praeoccupálásnak, mely epigraphikai értelmezéseknél már nem egyszer a tudományos ügy tetemes hátrányára volt.

A közlött feliratok mellett rendkívülien érdekesek magyarázatai. A feliratok elé bocsátott monographiák ugyan távol sem kimerítőek, de mégis sok újat és tanulságosat tartalmaznak. A vázlagszerűség daczára is teljes áttekintést nyerünk a római gyarmatügy fejlődésére nézve, melyről helyesen állítja Marquardt, hogy az egyik tartományban sem szemléltető oly tisztán, mint Dáciában. Az egyedüli nagyobb város, melyet a rómaiak a tartomány birtokba vétele után Dáciában előtaláltak, *Sarmisegetusa* volt. Mommsen tüzetesen adja elő e város történetét, kimutatva, hogy Traján által *coloniává* emeltetett s *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmisegetusa* nevet nyert. Az újabb telepek az emlékek tanuskodása szerint részint *castella*-k, részint *faluközségek* voltak, melyek idővel *városi* joghatóságot s végre a *ius coloniaet* nyerték el. Így lön *Apulum* Traján alatt, mint *falu* alapítva, akkori neve *Canabae* volt s *magistrik*-kel birt; Hadrian építette a *castra legionis XIII.*, mely emitt nyerte főtáborhelyét, később *municipiummá* lön, mely két emlék tanubizonyoságtétele szerint M. Aureltől *municipium Aurelium*-nak s három másik emlék bizonyítása szerint Septimius Severustól *municipium Septimium*-nak neveztetett. Mint *municipium* székhelye lön a procuratornak, mig végre *colonia Juris Italici* lett, mit épen Ulpianus digestái bizonyítanak. Épen így volt Potaissa Traján óta *vicus*, Severus óta *Colonia*; *Napoca* (Kolozsvár) előbb *municipium*, aztán szintén *colonia*; a *municipium Drobetae* a Dunánál később lett *coloniává*.

De ép ily tanulságosak az itt egybegyűjtött emlékek a provinciális közéletnek egyes kihatóbb mozzanataira nézve is. A tartomány igazgatására nézve az emlékek kitünő tájékoztatást szolgáltatnak: nevezetesen kétségtelenné teszik, hogy a *hármás Dácia élén külön-külön procuratorok állottak*. Így említették A. Axius Aelianus mint *procurator provinciae Apulensis*; P. Sempronius Aelius Lycinus és Ulpius mint *proc. prov. Daciae Porolissensis*. A körülmény, hogy egyes emlékeken több tartományi procurator, mint *procurator vice praesidis* jön elő, valószínűvé teszi, hogy a tartományok külön *legatus* alatt is állottak. Így volt például a már említett A. Axius Aelianus *proc. prov. Daciae Apulensis, bis vice praesidis*; Ulpius pedig *proc. Aug. (provinciae?) Daciae Apulensis agens vices praesidis*. Ennek daczára a legatusnak czime mindig *legatus trium Daciarum* volt. A legatus eleinte csak *praetori rangu* volt és csak dáciai legatusa után nyerte el a *consulatust*, de M.

Aurelius idejétől fogva Dárcziában csakis *consularis legatusok* jönnek elő. A Mommsennél egybegyűjtött emlékek alapján a procuratorok névsorát következőleg lehet egybeállítani: *Aelius Constans* proc. Aug.; *C. Aurelius Atilianus* pr oc. Aug.; *C. Aurelius Salvianus* proc. Aug. *A. Axius Aelianus* mint proc. Aug. és proc. prov. Daciae Apulensis, bis vice praesidis; *Tib. Claudius Quintilianus* proc. Aug.; *Q. Decius Vindex* proc.; *Herennius Gemellinus* proc. Aug. nn. agens vicespresidis; *M. Luccensis Felix* proc. . . . ; *P. Macrinus Macer* proc. Augg.; *C. Publicius Antonius Probus* proc. Augg.; *P. Sempronius Aelius Lyceinus* proc. prov. Daciae Porolisensis; *C. Sempronius Urbanus* proc. Aug.; *Valerius Catullinus* proc. Aug.; *Ulpus* . . . proc. Aug. (provinciae?) Daciae Apulensis, agens vices praesidis; *Ulpus* . . . proc. provinciae Porolisensis. — A *propraetorialis* és *consularis legatusok* névsorát pedig ekként állíthatni egybe: *Q. Alburnius Caedicianus* leg. Aug.; *L. Aemilius Carus* leg. Aug pr. pr. III. Dac.; *L. Annius Fabianus* leg. Aug. pr. pr. prov. Dac.; *P. Calpurnius Proculus* leg. Augg. pr. pr.; *M. Claudius Ti. f. Fronto* leg. Aug. pr. pr. III. Daciarum et Moesiae super.; *C. Curtius Proculus* leg. pr. pr. imp. Antonini Aug. Pii prov. Dac.; *P. Furius Saturninus* mint leg. Augustorum, leg. Aug. pr. pr. leg. pr. pr. és cos.; *Jasdius Domitianus* leg. Aug. pr. pr.; *Julius Bassus* leg. Aug. pr. pr.; *Tib. Jul. . . Flacc. . .* leg. Aug. pr. pr. prov. (Daco); *C. J(ulius) Gallus* c. v. leg. Augg. pr. pr.; *C. Julius Maximinus* leg. Augg. pr. pr.; *Manilius Fuscus* leg. Aug.; *Mar(cius) Veracilius Verus* leg. Aug. pr. pr.; *L. Marius Perpetuus* cos. Daciarum III.; *Mevius Surus* cos.; (*Sex*) *Minicius Faustinus (C) J(ulius C) f. Severus* leg. pr. pr. imp. Traiani Hadriani Aug. prov. Daciae; *L. Octavius Julianus* mint leg. Aug. és cos. III. Dac.; *Cn. Papirius Aelianus* leg. Aug. pr. pr.; *Plautus Caesianus*; *Polus Terentianus* cos. III. Daciarum; *L. Pomp. . . Liberalis* cos. Daciarum III.; *Scaurianus* (leg.) Aug. pr. pr.; *M. Sedatius Severianus* leg. Aug.; *P. Septimius Geta* leg. Aug. pr. pr. *Simonius Julianus* v. c. praeses Daciarum; *M. Stadius Priscus* leg. Aug. pr. pr.; *Terentius . . . (Te)rentius Gentianus* leg. Aug.; *D. Terentius Scaurianus* (leg.) Aug. pr. pr.; *M. Valerius Maximianus* leg. Aug.; *Vespronius Candidus* cos. s ezeken kívül még négy legatusra vonatkozó emlék, kiknek neveik azonban a kölapon már olvashatlanokká lőnek.

A vallási és polgári élet is nem egy oldalról nyer ez emlékek által érdekes megvilágítást. Mommsen közelebb érinti az *augur* Apulum, Napoca, Porolissum és Sarmisegetusa alatt, a *pontifexet* Apulum, Porolissum, Sarmisegetusa alatt, a *flament* pedig Apulum, Potaisa és Sarmisegetusa alatt. Előkerül az emlékeken azonkívül a *magister collegii fabrum Apuli*, a *mater Asianorum Napocae*, a *mater collegii centonariorum Apuli*, a *mater collegii fabrum Apuli*, a *sacerdos dei Aesculapi Apuli*, a *sacerdos Jovis optimi maximi Dolicheni Apuli*, a *sacerdos numinum Apuli*, a *sacerdos (imp. Nervae Tra)ani Caesaris (Aug. Germanici) Dacici optimi (principis)*, a *sacerdos Daciae: sacerdos arae Augusti nostri coronatus Daciarum III.*, a *Spirarcha Asianorum Napocae*. — Az *Augustales*-ekből említettik a *magister Augustalis Napocae* s közelebb szól róluk Mommsen Apulum, Napoca és Sarmisegetusa alatt. — A *Honorati et Principales municipiorum et collegiorum* közül az *aedilis* előkerül Apulum, Napoca, Sarmisegetusa alatt, a *Quinquennalis* Apulum és Sarmisegetusa alatt, a *Quinquennalis primus* Drobeta alatt, a *duovir* Ampelum, Apulum és Sarmisegetusa, a *Patronus civitatis* Apulum, Napoca, Porolissum és Sarmisegetusa alatt, a *Questor* Apulum, Drobeta és Sarmisegetusa alatt; a *Quatuor vir* Apulum alatt; a *magistri Canabensium* Apulum és a *magistri vicorum* Samus alatt. Említettik még az emlékeken a *Quinquennalis primus pro imperatore Sarmisegetusae*; az

Ornamentis duoviralibus honoratus Patris Sarmisegetusae; a praefectus quinquennialis pro Antonino imp Sarmisegetusae, a praefectus collegiorum fabrum Sarmisegetusae, a principales collegii fratrum Apuli, a praefectus incertus Dii Napocae. — Az *Officiales*-ekből említettik a *scriba Sarmisegetusa* alatt. Az *Ordo et Populus*-ből a *decurio ornatus ornamentis decurionalibus Sarmisegetusae, a decurio decurionalibus ornamentis honoratus Sarmisegetusae, a decurio habens ornamenta decurionalia Apuli.* — A *collegiumok* közül a *collegium Asiani* és ennek *spirarchája* Napoca alatt; a *collegium centonariorum* és ennek *patronusa Apulum* alatt, a *collegium deudrophorum* és *patronusa Apulum, a collegium fabrum* s ennek *decurialis-e, principales-e, magistere, patronusa, patronus primusa, matere, scolaja, Geniusa Apulum; a collegium fabrum* és ennek *decuriója, prefectusa, patronusa, Geniusa Sarmisegetusa; a collegium fabrum Tibiscum; a collegium Isidis és pateri* meg *quaestora Potaissa; a collegium nantarum* és *patronusa Apulum* alatt és a *collegium negotiatorum provinciae Apuliensis és defensora.*

Végül *katonai* tekintetben is vajmi becsesek ez emlékek! Közöttük a *legiok, álák, cohortes-ek* számos emléknymaival találkozunk. A *legiokról* volt már szó, az *álák* közül pedig előjönnek: *I. Hispanorum* a. 129. in Dacia inf.; a *I. Hispanorum Campagonum* a. 157. in Dacia és a *I. Augusta Ituraeorum* a. 110. in Dacia. A *cohortes auxiliares-ek* közül pedig a *II. Flavia Bessorum* a. 129. in Dac. inf.; a *I. Britannica* a. 110. in Dacia; a *III. Campestris civium Romanorum* a. 110. in Dacia; *I. Flavia Commagenorum* a. 157. in Dacia; a *III. Cypria civium Romanorum* a. 110. in Dacia; a *III. Dalmatarum Valeriana Galliena equitata civium Romanorum pia fidelis* a. 257—60 in Dacia Moesiaque super.; a *I. Gallorum Dacica* a. 157. in Dacia; a *II. Gallorum Macedonica* a. 110. in Dacia; a *III. Gallorum* a. 129. in Dacia; a *I. Hispanorum pia fidelis* a. 110. in Dacia; a *I. Hispanorum Veterana* a. 129. in Dacia; a *I. Flavia Ulpia Hispanorum Miliaria Civium Romanorum* a. 110. in Dacia; a *I. Ituraeorum* a. 110. in Dacia; a *I. Augusta Ituraeorum Sagittariorum* a. 110. in Dacia; a *II. Flavia Numidarum* a. 129. in Dacia; az *VIII. Raetorum* a. 110. in Dacia; a *I. Thracum civium Romanorum* a. 110. in Dacia; a *I. Thracum Sagittariorum* a. 157. in Dacia; a *I. Ubiorum* a. 157. in Dacia; a *I. Vindellicorum* a. 157. in Dacia; és a *I. Augusta* a. 157. in Dacia.

Igy tehát az emlékek a legfontosabb kérdésekre kitűnő felvilágosító fényt derítenek s Mommsen tényleg annyi emléket gyűjtött össze, hogy azok segítségével sokkal teljesebb sorozatát állíthatjuk össze a különböző tiszti személyeknek és hadesapatoknak, mintsem minővel eddig birtunk. A tartományi főnököknek lajstroma például Mommsennél minden esetre teljesebb, mint Borghesinél, ki azokat *Oeuvres-inek* VIII. kötetében közli, s hasonlíthatlanul teljesebb mint Vasnál, ki szintén összeállított egyr övid ily lajstromot. Csak az kár, hogy Mommsen mind ez adatokat még fel nem dolgozta. Egyes monographiáiban szól ugyan ezekről s hasonlókról, de ez nem azon rendszerességgel és nem is azon szabátossággal történik, mely egyrészt világos áttekintet nyújtana, másrészt pedig a rendes szabály alóli kivételeket feltüntetné. Az olvasó sokban még önmagára van hagyatva, önmagának kell még találgatnia, combinalgatnia, következtetnie, a nélkül, hogy minden kérdésre nézve, mely az emlékek szolgáltatja adatok alapján felmerül, eligazodnék. És annál inkább nem, mivel az emlékek tömegében — a kitűnő *Index* daczára is — a biztosan kalauzó vezetőfonalat valóban bajos mindig feltalálni. Megemlítendő azonkívül az is, hogy az emlékek ezen Mommsen-féle *corpusa* még távol sem mondható minden jelessége mellett kifogástalanok. Az emlékek közleményei minden esetre kifogástalanok ott, hol őket maga Mommsen olvashatta és leírhatta. Am nagyon is sok azon emlékek száma, melyeket Momm-

sen maga nem láthatott s melyeknek olvasását csak mások közleményeiből átvette. Így történt, hogy számos emlék került a corpusba, melyekről Mommsen maga sem kétkedik, hogy rosszul olvasottak és restituáltak. Amit Torma Károlytól átvett, helyes és megbízható, *de mit oly szerzőktől volt kénytelen elfogadni, kiknek hitelességét s correctségét ő maga is gáncsolja, az természetesen garancia nélkül áll az emlékgyűjteményben.*

V.

Munkájához Mommsen egy térképet is csatolt, melyet az ő utasításai alapján az ismert nevű chartograph Kiepert készített, Sulzer lithographirozott és Reimer Györgynél az akademia Berlinben a szöveges munkával együtt kiadott. A térkép azonban, — mi tagadás benne — távol sem elégíti ki az igényeket és épen nem felel meg a czélnak, melyet történeti térképek által elérni óhajtunk. Nem is graphikai kifejezése, tükre ez a szöveges munkának.

Az első, ami e térképen feltűnik, s ami a mai tudományos chartographia szorgos correctsége mellett szokatlanul meglepő az, *hogy rajta egy szorosán körülhatárolt ország-egységgel, egy politikai és közigazgatási individualitással nem találkozunk.* A legkevesebb, amit egy speciáltérképen manap igényelhetünk, az az általa feltüntetett területnek lehető legpontosabb *határolása*, de a Mommsen Kiepert-féle térkép épen ezen egyik leglényegesebb követelményen is túlhelyezkedik. Feladata Dáciaát előtüntetni s ennek nevét viseli is homlokán és mégis egyik tájék felé sem ismerhetni fel rajzából Dáciának egyediségét. Nyilvánvaló, hogy e térképen Dáciának akként kellene feltüntetve lennie, amint azt a rómaiak ismerték, politikailag és közigazgatásilag beosztották, polgárilag és katonailag beosztották: *szóval amint azt római provinciául szervezték.* Mommsen azonban e helyett megtartatá Kiepert által a mai geographiai határolást a mai politikai beosztás szerint, vagyis adja Délmagyarország egy részét, egész Erdélyt, Szerbia-, Bolgár- és Oláhország egy részét s így hát azt kellene hinnünk, *hogy mind Dácia az, ami a térképen előttünk fekszik*, mit pedig sem a fenmaradt emlékek, sem a történeti források nem igazolnak. Ellenkezőleg az emlékek úgy mint a történeti források egészen mást bizonyítanak. A térkép például úgy éjszakon, mint délen s részben keleten is oly területrészeket tüntet fel Dáciául, melyek a római Dáciának valósággal soha részét nem képezték s nyugaton meg oly részeket hagy el, melyek Dáciához lényegileg tartoztak. Mert hogy Dáciának nyugoti határolását a Tisza képezte, az nem csupán a geographiai területalakulatból, melyre a római szint-
 ugy mint bármely más nemzet szükségképen tekintettel volt, hanem a régi írók határozott állításaiból is bizonyos. Nevezetesen határozottan állítja ezt Ptolomeus, ki ha a chorographiára nézve nem is teljesen kimerítő, a határolásra nézve mégis igen megbízható. Ezen Ptolomeust nem is tévesztette el szem elől maga Mommsen sem, de midőn rá hivatkozik, nyilván teljesen félreérti. Azon nézetben van t. i. Mommsen, hogy az alexandriai geograph a Tibiscus alatt a Temest és nem a Tiszát érti, miután a municipium Tibiscum nem a Tisza, hanem a Temes mellett feküdt. Ezért írja ő: Tibiscus autem fluvius non est qui hodie dicitur Theiss, sed qui nunc est Temes, cum ad hunc, non ad illum situm sit municipium Tibiscum. Magunk is jól tudjuk, hogy a Temes folyó egész a XVI-ik századig Tibiscusnak iratott, de hogy a Ptolomeus által említett Tibiscus alatt csakis a Tiszát és távol sem a Temest kelljen értenünk, kétségtelen. Maga Mommsen is érinti, hogy a Priscusnál,

Jordanisnál és a ravennai Anonymusnál előjövő Tisia vagy Tiga, Tibisia vagy Tiphesa valószínűleg ugyanazon Tisza és Temes folyókra vonatkoznak s azért Ptolomeus Tibiscuma a határfolyóra nézve nyilván csak a későbbi idők latin neve. De el is tekintve mindettől, ha a Temes volt volna Dácia határfolyója, mikép képzelhessük akkor Mommsent saját magával, tanulmányaival és kutatásainak eredményeivel ellenmondás nélkül? Ha a Temes és nem a Tisza volt a határ, hogyan értsük akkor a római állandó letelepedésnek kétségtelen nyomait túl a Temesen? Már pedig maga Mommsen hirdeti, hogy Dentán, Szászkán, Fényben római emlékkövek fedeztetek fel; hogy Bulcon és Csanádon római legionarius téglák találtattak az állandó letelepedésnek bizonyos nyomaival; hogy a Temesvár-aradi vasut ásatásai alkalmával ugyancsak a római tégláknak és emlékműveknek jöttek nyomaira. Sőt mi több, ha a Temes volt Dácia határa, hogyan értsük akkor Mommsent, ki a Temesen túl a Maros mentében egy római hadutat jelöl ki térképén elkezdve Szegedtől be Erdélyig! Ez tehát oly hangos ellenmondás, oly teljes megegyezés önmagának, hogy csodálni lehet Marquardtól, ki mindenkép kitünő nagy művében (Römische Staatsverwaltung Leipzig. 1873.) Mommsent követve ugyancsak a Temest mondja Ptolomeus közleménye alapján Dácia nyugoti határának. Oly férfiak, mint Roessler és ő előtte csaknem kivétel nélkül valamennyien Ptolomeust ennyire félre nem értették, a Tiszában pilantván meg a határvonalat s nincs is eddig térkép, mely nem a Tiszát jelölné ki. Spruner, Kiepert, Bretschneider, Menke stb. megegyezőleg a Tiszáig terjesztik ki Dácia területét, de idáig teszi azt Mommsen is ugyancsak a corpushoz csatolt más kérendbeli mappáján, úgy hogy pillanatig sem kételkedhetni tévedésén. *Midőn tehát Dácia térképén a Tisza folyót még csak fel sem tünteti*, azt egy oly correctségtől fosztja meg, mely nélkül a térkép még akkor is érthetlenné válik, ha felteszszük, hogy ő nem politikai, hanem csak *lelhelyi* mappát kívánt adni; mert ezen esetben mit keres itt azon földterület, mely a Marostól Nagy-Váradig húzódik, tehát azon földterület, melyről eddig semmi tudomásunk, hogy a római állandó letelepedésnek emlékszerű nyomaival bírna?

És ugyanazon incorrectséget látjuk keleten is. Ptolomus a *Tyrast* mondja Dácia keleti határának és Mommsen térképén e folyót egész kiterjedésében és neve alatt hasztalanul keressük. A térkép rajza után itélve a Seretet vagy legjobb esetben a Prutot kellene a keleti határvonalnak gondolnunk, amit pedig épen Ptolomeus- alapján gondolnunk nem szabad.

De e határozatlanságnak teljesen megfelel a belső területi felosztás is. Láttuk, hogy Dácia felosztására nézve miként vajudtak a tudományos irodalom terén speculattív alapon a nézetek s miként tisztázta s állapította meg azokat utóbb a helyesen értelmezett emlékszerű forrásirodalom. Ám tekintve ezek után magát a térképet, *azon sem a történeti alakulatnak, sem pedig az emlékszerű irodalom alapján eddig kifejtett vívmányoknak semminemű graphikai jellegére, mondhatni legcsekélyebb nyomaira sem akadhatni*. Pedig a térkép csakis így lehetett volna igazán instruktív s csakis így jelezhetette volna az graphikailag az eddig e téren vívmányozott előhaladást! Igaz e föladat, a régi források sajátyszerű hallgatagsága miatt, nem oldható meg azon biztonsággal, melylyel az egyéb politikai individualitásoknál történhetik; de ha ez tagadhatatlan is, úgy mégis másrészt indokoltan kérdezhetni, *hogy ily esetben miért nem tette ezt Mommsen legalább a valószínűség s a történeti alapra visszavezethető tudományos egybevetés alapján?* Mert hogy ő az ily combinationak nem elvi ellenzője, fényesen mutat a azzal, hogy a rómaiak

dáciai hadutait legnagyobb részt merő *combinatio* alapján rajzoltatta Kiepert által, s így ezt annál inkább tehetné volna, a belső politikai felosztás jelzésében, miután az emlékéleg igazolt, történelmileg elvitázhatatlan elnevezések térképi alkalmazásában zsinórmértékül bizvást veheti vala a római orientatiót egyéb tartományi felosztások nyomán. Így ő maga vallja, hogy a *pars inferior* a keleti, a *pars superior* pedig a nyugoti tartományrész volt; továbbá, hogy a Dácia Porolissensis a *Mojgrad* közelében volt Porolissától, a Dacia Apulensis a Gyulafehérvár helyén állott Apulótól és a Dacia Malvensis a hihetőleg Dácia délkeleti részében feküdt colonia Malvesetől vette elnevezését, minek ha kifejezést birt és mert adni a történeti vázlatban, vajjon miért habozott akkor ezt tenni a térképen is, hol a szemléleti szempont tekintetéből az sokkal kívánatosabb lett volna?

Egyébiránt, hogy csakugyan nem a hypotesistól való idegenkedés okozza Mommsen térképén e mulasztást, azt egy még kiáltóbb másik mulasztás eléggé bizonyítja. Hallottuk, hogy a római uralomnak a bal isterparti Dáciában bekövetkezett elhanyaglása után Aurelián a tulsó parton, Felső-Moesiában, a mai Szerb- és Bolgárországban a Dacia Aureliana, a Dacia nova vagyis a Dacia riparia és mediterranea nevű tartományt alapította. Láttuk, hogy maga Mommsen kifogástalan correctséggel hirdeti ez elvitázhatatlanul igaz történeti tény és mégis, ha térképét tekintjük, azt kell tapasztalnunk, hogy e történeti ténynek sincs ezen semmi nyoma, semmi jelzése! A terület, mint Moesia superior van feltüntetve s a szemlélő felesleges tájékozásul megjegyyezve, hogy az — Szerbia, illetőleg Bulgária, de az iránt mindenképp vak marad a térkép, hogy az a Dacia riparia és mediterranea, melyeket korszakokon keresztül s a legújabb irodalmi generatio közül is sokan a Duna másik parti területén nyomoztak, kutattak, vitattak, ime itt a Moesia superior területén keresendő.

Ami ezek után egy részlettérképen, melynek feladata a rómaiak területi hódításának és szellemi fensőségökből kifolyó kulturális vívmányának történeti menetét szemléletivé tenni, a legfontosabb: az kétségen kívül az uthálózat és a colonisatio.

Az elsőt illetőleg már ismételtelen volt állitva, hogy a római nagyszerű államutai-ban birta világhatalma egyik legruganyosabb emeltyűjét s ebből magyarázandó, hogy az utászata a római törvényhozás elsőrendű czikkei közé tartozott. Ha ennél fogva tudományos téren oly felfedezések történnek, melyek a római had- és közutak hálózata iránt eddigi ismereteinket újabbakkal szaporítják, vagy az azok iránt táplált sejtelmeinket megbízhatóbbakká teszik, vagy téves nézeteinket egyáltalán módosítják: az a tudományos téren elvitázhatatlanul szintén elsőrendű sikernek mondandó! Ám a Mommsen-Kiepert-féle térképen e sikert távol sem észlelhetni azon mérvben, a melyben az annyira kívánatos lett volna. Az ugyan kétségtelen, hogy e tekintetben sokkal többet nyújt e térkép, mint mások dolgozatai, kik e nehéz tárgygyal vesződve, a római közlekedés irányvonalait térképileg tüntették fel: Mommsen térképe valóban hasonlithatlanul jobb és teljesebb mint Spruner, Menke, Bretschneider, Kiepert, Mannert, König, Aschbach, Ackner, Vass stb. térképei, de elvontan itélve, tagadhatatlan mégis, hogy Mommsen térképén tulnyomólag csakis a *combinatio* eredményével találkozunk. Térképe is tehát csak a *combinatio* értékével bírhat! Tekintve ugyanis Dáciájának bármily részletét, azon csakis egy idealistikus rajzu uthálózatra találunk. Így az a hosszu utvonal, mely a Duna mentében, annak jobb partján, tehát már a tulajdonképeni trajáni Dácia határain kívül folytonos összekötetésben Semendriától Capidavaig nyugotról keletre, és Capidavától Barboschiig, a Seretnek a Dunába ömléséig, délről északra huzódik, innen pedig délkeletnek Salsoviáig s

Salsoviától merően délnek a Pontus Euxinus partján fekvő Tomiig halad, *mint még meg nem vizsgálta, tehát a tapasztalati tudomány, az autopsia által még nem igazolt van feltüntetve*; az az utvonallal pedig, mely Tuftschtól (Aegysus) Tomiig megy, *mint teljesen bizonytalan* van élénk állítva.

Épen nem kedvezőbb az, amit a Duna másik partján, vagyis a tulajdonképi Dáciaián belül látunk. Az az utvonallal ugyanis, mely Turnseverintől körívben Tschelejuig halad, *kétharmad részben mint bizonytalan* s egy harmadrészben *mint még meg nem vizsgálta* van feltüntetve. A Tschelejutól a Vöröstorony-szorosig haladó vonal legnagyobb részében *mint bizonytalan*; a vele párhuzamosan a Vulkán-szorosig futó *mint bizonytalan*; a Ráma irányában Uj-Palánkánál kezdődő s Délmagyarországon keresztül nagy körívben Tibiscumig huzódó *mint bizonytalan*; a marosmenti ut Német-Csanádtól Dobráig *mint bizonytalan*; az a vonal, mely Délmagyarország legkeletibb részén Orsovától Tibiscumig vonul éjszaknyugoti irányban, *mint meg nem vizsgálta*; a Tibiscumtól Várhelyig (Gradistje) menő *mint meg nem vizsgálta*; a Gradistjétől a Vulkán-szorosig terjedő, *mint bizonytalan*; Kis Kalántól (Ad aquas) Algyógyig *mint bizonytalan*; Algyógytól Gyulafehérvárig (Apulum) és ezen túl Nagy-Enyedig (Brucla) *mint meg nem vizsgálta*; Felvincztől (Salinae) Largináig (Zutor) *mint meg nem vizsgálta*; Kolozsvártól (Napoca) Deésig *mint bizonytalan*; a Vöröstorony-szorostól Nagyszebenen keresztül Reichauig huzódó ut s úgy látszik a Reichautól Gyulafehérvárig haladó is *mint meg nem vizsgálta* kerül elő. *Mint bizonyos* csak a Várhelytől éjszaknak Kis-Kalánig vezető ut van feltüntetve, továbbá a Dobrától Gyulafehérvárig a Maros balpartján s innen Zelalakáig; a Nagy-Enyedtől Füleházaig és a Girelsaütől Székelyudvarhelyig menő utvonallal, valamint végre azon utág is, mely éjszaknyugoti irányban Gyulafehérvártól Abrudbányáig, Zutortól Mojgrádig (Porolissum), Magyar-Egregytől (Certia) pedig dél nyugotnak Vármezőig, Deéstől északkeletnek Alsó-Ilosváig, innen délkeletnek Várhelyig (Burghallen) és Deéstől Kajánig, Tordától Várfalváig halad.

Ami pedig a moesiai Dáciát, vagyis a parti és közép Dáciát illeti, ennek uthálózatát is részben *meg nem vizsgálta*, részben *bizonytalan* gyanánt látatja térképünk. Így az a hosszú ut, mely délről merően éjszaknak, Naissustól Viminaciumig terjed, *mint meg nem vizsgálta*; a Naissustól északkeleti irányban Ratiariáig menő *mint bizonytalan*; a Ratiariától (Artscher) Bononián (Vidin), Dorticumon (Rakovitza), Praovon (Ad aquas) át Egetáig (Brzu-Palanka) s illetőleg a Duna jobb partján tovább haladó ut *mint meg nem vizsgálta*; az a rövidke egyenes utág pedig, mely a nagy dunamenti vonalból Egetánál kiszakad s Taliatáig (Milanovatz) megy, hol a Dunamenti utvonallal ismét egyesül, *mint teljesen bizonytalan* kerül elő.

Így tehát a térképen feltüntetett uthálózat legtöbb részleteiben csakis egy merően tudományos combinációra van fektetve. Ez a térkép rajzának nem nyújthat *absolut* értéket s nem biztosíthat neki tekintélyszerű feltétlen hitelességet; mert a képzelményes rajz elvégre is a reális élet tapasztalatai által könnyen meghazudtolható. *És mégis mindennek dacára el kell ismernünk, hogy Mommsen ezen combinatív utrajza térképének egyik fénypontja. Hisz ő ezzel azt nyújtotta, mit egyáltalán a tudomány, a speculativ szellem nyújthat.* A szerteszt ágazó hálózatnak valósággal egy részlete sem önkényes, mert egyik mellett a természetszerűség érve szól, mely egyes esetekben, hol némi emlékszerű alapra is támaszkodhatik, épen kényszerítő. Csak hasonlatosság kedvéért hozom fel, hogy jóval Mommsen munkája megjelente előtt egyik igénytelen monograpniámban állítani mertem, hogy a Marosmentében Szegedtől kezdve Déváig szükségképen kellett egy római

határvárlánczolatnak s egy római hadutnak vezetnie, miután ezt a római hadtan világos alapelvei elengedhetlenül megkivánták s azt képzelní sem lehet, hogy az annyi geniálitással bírt világhódító nemzet a Maroson inneni területekre nézve elmulasztotta volna azon katonai rendszabályok foganatosítását, melyek hiánya az egységes öszszországvédelmet veszélyeztette, vagy legalább is gyengítette volna. Mommsen utóbb megjelent térképe teljesen igazolta ebbeli felfogásomat, a mennyiben ő is a Maros balpartján egy római hadutat tüntet fel, anélkül, hogy ez iránt előleges archaeologiai vizsgálódások történtek volna. S amint ez esetben a *combinatio* kényszerítő, ép úgy mondható az többé-kevésbé egyéb területekre vonatkozólag is.

Csakhogy emellett meg ne feledkezzünk, hogy a *combinatio* által nyújtott ilyszerű tájékoztatás nem terjedhet ki egyszersmind magára a *topographiai pontosságra* is. Reichard, Renner, Lapie, Muchar, Knabl s mások hasonszerű elaboratumai e tekintetben váltig tanulságos előzményekül szolgálhatnak. Mert daczára annak, hogy az itinerariumok, a peutingeri tábla és az ősi chorographok meg historikusok ujjmutatása szerint dolgoztak, a valóságban egymástól mégis egy s ugyanazon utvonal topographiai kijelölésében szerfelett eltértek. Épen ez az eset magára Dáczára nézve is; mert a peutingeri tábla alapján dolgozott Aschbach, Mannert, Spruner, Ackner, Vass stb. a topographiai pontosságban ugyancsak nem tudtak megegyezni. Szóval, ha az egyik a másiknak nem volt csak egyszerű plagiatora, hanem ha ki-ki *combinative* és függetlenül dolgozott, akkor a topographiai eltérést akár rendszerinti eredménynek mondhatjuk, miután a források össszhangtalansága mindannyiszor külön-külön támpontot nyújtott az egyéni felfogásnak. Az így készült mappák azért tulajdonkép csak *kísérletek*, melyeknek rajzai nem közvetlen mértani felvételeken nyugszanak. Mommsen térképének is az a főbaja, *hogy nagy részben topographiailag nincs még megállapítva*, ami pedig egy jó és hiteles térképnek, mely a történeti fejleménynek híi tükre, a történeti terrenumon biztos kalauz kíván lenni, elengedhetlen feltéte.

Ami a *colonisatiot* illeti, a térkép a gyarmatok feltüntetésében nem épen gyér. Első pillanatra eléggé felismerhetni rajta a római hódítónak nagy culturelvét: *telepíteni ott ahol hódítani*. Porolissum, Certia, Azizis, Largiana, Optatiana, Napoca, Potaissa, Alburnus Major, Brucla, Apulum, Germisara, Ad Aquas, Sarmisegetusa, Tibiscum, Transtierna, Az Mediam stb. mint constatált római nevek registrálvák. Cedoniae, Pons Vetus, Salinae, Acidava stb. mint bizonytalan fekvésű régi helyek említvák. Különben akár a constatálakul, akár a bizonytalanokul feltüntetett régi gyarmathelyek szám- és névszerinti felsorolása itt annál bajosabb, mivelhogy a határolás hiányában nem tudni, hogy mi tartozik e térképen tulajdonkép Dáczához? Annyi tény, hogy — egymaga hazánk területére szoritkozva — a térkép még távol sem teljes. Ha csak Ptolomeust követjük, Délmagyarország és Erdély területére nézve mindenesetre több régi nevet lehetett volna a térkép keretébe felvenni, oly neveket, melyeknek hosszúsági és szélességi fokkijelölései az alexandriai geographusnál ugyan téveseknek mondanlók, de melyek iránt a fokkijelölés helyes kijavítása után, mégis kétségtelen, hogy területünkön voltak. Ezeket tehát ép úgy kellett volna a térképbe felvenni, mint a fenemlített néhány bizonytalan fekvésű régi helynevet.

Am Mommsen térképe még egyébként is hiányos. Hiányos t. i. mint *lelhelyi* térkép. A térképnek nyilván feladata lett volna nemcsak a nevezetesebb gyarmathelyeket: a municipiumokat, a coloniákat, castellákat, a vicusokat stb. feltüntetni, hanem mindama helyt ket is, melyeken a római letelepedésnek kétségtelen nyomaira ráakadtak. Pedig feles példák

hozhatunk fel arra nézve, hogy számos lelhely, mint ilyen nem található a térképen. Hacsak nagyjából is összehasonlítjuk Ackner térképével, melyet ez tapasztalási tanulmányok nyomán készített, legott szembeötlik számos lelhely hiánya. Gyalár, Tordás, Petrény, Farkadin, Tustya, Demsus, Pestény, Malomviz, Poklisa, Klopotiva, Bukova, Bontzát, Meleja, Banitz, Boldogfalva, Romasz, Felsővárosviz, Kl. Scheuern, Kis-Pold, Sebes, Stein, Sáros, Földvár, Absdorf, Blutsdorf, Besnyő, Donersmark, Dédáts, Nagyág, Renget, Brad, Buda, K. Widra, Szkerisora, Szekatura, Bisztra, Luptsa, Kisfalud, Csaklia, Kösgi Orbo, Toroczko, M.-Valko, Udvarhely, Eida, Vermes, Csegő, Kerlés, Árpástó, Magyaró, Póka, Tibód, Várhegy, Sepsi-Szentgyörgy, A.-Torja, Oltzem, Bibarczfalva mind oly helyek, melyeken római régiségek találtattak, de Mommsen térképén elhallgatvák. És mi több! a felemlítettek néha még eltérő geographiai ponton is állanak. Így például, mint római lelhely Pestes Mommsennél a Cserna *balpartjára* van téve, Acknernél a Cserna *jobbpartjára*; Szászváros Mommsennél a mellette elfolyó vizecske *bal-*, Acknernél annak *jobbpartjára*. Sz.-Agota Mommsennél a *jobb-*, Acknernél a *balpartra* stb. Hasonló az eset az útátmenetekre nézve, mi pedig felette fontos. Így például a Vaskaputól a Marosig vezető utvonalon Kis-Kalánig a Strehl folyót Mommsennél *nem* szeli át, Acknernél pedig átszeli azt Poklisanál és Váraljánál, tehát két helyt; Kis-Kalántól a Marosig Mommsennél körülbelül a félut irányában lépi át a Strehl a római út, míg Acknernél ez sokkal inkább éjszakra esik, úgy hogy ennél a bizonyosként kijelölt utvonalmég a Strehl balpartján egyesül a nagy marosmenti uttal. Mint római helyek megjelölvék némely középkori emlék-romok: például a Karánsebes közelében levő tévesen *Ovid tornyának* nevezett török őrtorony.

Igy tehát a térkép topographiai és lelethelyi tekintetben tényleg nevezetes hézagokat és hibákat láttat.

Különben még nagyobb kifogásunk lehet a térkép *technikai* kivitele ellen. A technika a térrajz lelke, úgy hogy újabb időben a módszeres chartographia alkalmazása mellett nincs is praktikus czélra készült s nagyobb elterjedésre számított oly térkép, melyen a technikára különös gond s figyelem nem fordítottatik. *Történeti mappák*, melyeknek feladatuk egy s ugyanazon lapon, egymást felváltott korszakokat történeti fejlődésük egymásutásában szemléletivé tenni, ily műgond nélkül nem is képzelhetők. A különböző korszakokkal, és a korszakok különböző ethnographiai, politikai és culturalis jellegeit, a történeti alakulat különböző mozzanatait: szóval a történeti organikus élet különböző jelenségeit egy s ugyanazon papíron nem az egyforma s egynyomatu betűk, nem a *stereotypok*, hanem egyedül az árnyéklatos színnyomat, a *graphika* képesek kifejezni. A színek és árnyéklatos írásnyujthatnak a szemlélőnek tér- és időbeni áttekintést, tér- és időbeni perspectivát, már pedig Mommsen mappáján e tény nem jött figyelembe, mi annál sajátosabb, minthogy a corpusához mellékelt többi térképeken legalább a határok és az utvonalak jelzésére a színek alkalmazvák. A lap, mely Dácia térképét tünteti fel, *semmi technikai módszerességgel nem bír* s azért szó sem lehet *történeti perspectiváról* és *szemléleti* oktatásról. Az egész technika mindössze némi betűalakváltozatra és vonalváltozatra szoritkozik: a *négyszögű* unciálisok *régi neveket*; a *dült* unciálisok *bizonytalan fekvésű helyneveket*; a közönséges *cursiv* betűk *mai lelhelyeket*; a zárjelbe foglalt *négyszögű cursiv* írás *ál-lelhelyeket* és az ugyancsak zárjelbe tett *kerek cursiv* betűk a csupán *tájékozásul* alkalmazott helyneveket; a párhuzamos *teljes* vonal a *bizonyos* és *megvizsgált*; a felerészben teljes és felerészben *pontozott* párhuzamos vonal a *bizonyos de meg nem vizsgált* és az *egészen* pontozott párhuzamos vonal a *bizonytalan* utvonalat tüntetendők fel. Az apró oszlop a mértföldmutatók lelhelyeit és

az apró négyszögöcske a castrumokat jelzik. Már most tekintse meg bárki a mappát s kénytelen lesz meggyőződni, hogy ez a technika nemcsak hogy nem praktikus, de nehézkes, fárasztó és nem biztos. Hisz eltűnik mellette a térkép minden előnye, mert minden előny elrejtve marad. Maga a litographiai kivitel is helyütt oly gyarló, hogy az utvonatokra nézve zavarba jövünk, mert tisztán ki nem vehetni, pontozott vagy teljes vonal van-e előttünk?

Ime tisztelt választmány, ezek a megjegyzések és kifogások, melyeket mindenki, ki Mommsen térképét kritikailag szemügyre veszi, tenni kényszerül. Térképének minden előnye mellett hiányzik a *történeti áttekintés*, hiányzik a *topographiai pontosság*, hiányzik a *célszerű technikai kivitel*. A történeti áttekintés hiánya, és a technikai kivitel elégtelensége oly bajok, melyeken könnyen segíthetni, csak a topographiai pontosság az, mely munkát, fáradságot, kitartást igényel. Amazoknak correct foganatosítását joggal várhattuk volna Mommsentől és Kiepertől, emennek hiánya pedig nem a térképkészítők mulasztása. Mert a combinatio egymaga a topographiai pontosságot nem eredményezheti, ezt a tudós meg nem állapíthatja, ezt theoretice a szobában nem lehet kiczirkalmazni. Ehhez az élet közvetlen és hosszasan megfigyelő tapasztalata szükségeltetik: mert a térképek topographiai igazolása az autopsia és a mérnöki szakisme dolga. Ennélfogva mi sem oly kívánatos tudományos történeti térrajzunk érdekében, *mint a szakszerű helyi vizsgálódásoknak erélyes, értelmes és kitartó módon való rendszerezése*. Ez Dácia térképére nézve is az egyedüli, ami még hiányzik, de minek kielégítését hasztalanul várnök az elméletileg képzett, tudományilag előhaladt művelt külföldtől. *Ezt saját magunknak kell eszközölnünk* s tekintve az érdeklődést, mely a hajdani Dácia területén egyeseknél folyton jelentkezik, sőt a fejlődő egyleti élet által mindinkább fokoztatik: kétségtelen, hogy ennek eszközzésére képesek is vagyunk. És valjuk meg, *most annál képesebbek*, hogy Mommsen térképével birunk, melynek kalauzolása mellett legbiztosabban fogjuk magunkat tájékoztathatni a via stratanak elfüvesedett, elburjánzott vagy az eke vasa által felszántott irányvonalaira nézve. Elvben Mommsen — mondani merjük — alig ha tévedett, hisz őt magasfoku tudományos szakképzettségén kívül részben constatált utnyomok, az oly sokat bizonyító mértföldmutatók és emlékek lelhelyei és a természetes tájviszonyok is vezérlék; tévedése csakis *geometriai* lehet, melyet tehát az autopsiának kell kiigazítania. Ennek feladata igazolni és javítani azon meglepő combinatiót, mely Mommsen térképén szemünkbe tűnik.

Ortvay Tivadar.